

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Arheoloogia osakond

Mihkel Tammet

ARHEOLOOGILISE LEIRE NARRATIIV EESTIS 1950–2000

Magistritöö

JUHENDAJA: Andres Tvauri, PhD

TARTU 2021

Sisukord

Sissejuhatus	2
<i>Eesmärk</i>	2
<i>Ülesehitus.</i>	5
1. Lähenedisnurk ja meetod	7
2. Historiograafia ja allikad	14
3. Usaldusmehed, kodu-uurijad, ja inspektorid (1950–1960)	16
4. O. Raudmets, artiklid ja seadused (1960–1968)	30
5. „Koond” nimega „SVOD” (1968–1980)	39
6. Ajalooringid, kaevamised ja leirajad (1980–1990)	52
7. Siirdeühiskond, arheoloogiamastikud, detektorismi algus (1991–2000)	61
8. Arutelu	74
 Kokkuvõte	 76
Kasutatud kirjandus	79
Telefoni vestlused	93
Kasutatud lühendid	93
Summary: Narrative of Archaeological Field Survey in Estonia 1950-2000	95
Lisa 1. Transkriptsiooni näidis	99
Lisa 2. Arheoloogiamälestiste passides kasutatud detailsete aluskaartide näidised	106
Lisa 3. Juhend usaldusmeestele aastast 1956	107
Lisa 4. Usaldusmehe (ühiskondliku inspektori) töötõendite näidised (1973–2008)	109
Lisa 5. 1999. a. digitaliseeritud Maa-ameti ortofoto (1976)	110

Sissejuhatus

Chaos, entanglement, complexity, ambiguity is not popular, yet it is praised by those that have the patience to follow its intricacy. Is an entangled web worth it? I believe it is, if it creates a narrative that leads to further and deeper exploration and complexity of representation.

Minu magistritöö suurema eesmärgi iseloomustamiseks sobib hästi ülaltoodud tsitaat arheoloogilt ja antropoloogilt Ruth Tringhamilt (Tringham 2015, 2). Teen autorina katsetuse tuua välja pisut põimitum ja komplekssem nägemus eesti arheoloogia ühe täna suhteliselt tagasihoidlikust, kuid olulisest välitööde osast, arheoloogilisest leirest¹. Arvan, et sarnast lähenemist saab arheoloogia kui teaduse uurimisel ja analüüsimisel ka laiemalt kasutada. Pealegi on arheoloogia kujunemislugu ka oluline sidemete loomiseks praeguse ja möödunu vahel. Seoste loomine ja mitmekihilisuse nägemine on ju arheoloogia üks olulisemaid meetodeid. See iseloomustab ka head ajaloo tunnetamist. Kindlasti ei ole sellise sisult narratiivse uurimuse eesmärgiks varasemate nägemuste ümberlukkamine. Proovin anda edasi lihtsalt ühe teistsuguse loo. Kui teistsugune see on, jääb lugejate ja arvustajate otsustada.

Eesmärk

Magistritöö eesmärk oli uurida arheoloogiliste välitööde üht kindlat osa ehk leiret kasutades narratiivipõhist metodoloogiat. Leiret kui arheoloogilise muistise (objekti) otsimist ja tuvastamist ehk väljaselgitamist ning selle kui arheoloogilise uurimismeetodi arenemislugu Eestis ajavahemikus 1950-2000. Toon selle termini alla ka tegevuse, mis seostub juba leitud

¹ Leire - asendab aastast 2014 arheoloogilise luure ja ispeksiooni mõisteid. 2016 aasta arheoloogia terminoloogia komisjonil otsustati, et hõlmab nii uute muististe otsimist, kui ka teadaolevate muististe olemasolu ja seisukorra kontrollimist. – Jansons, K. 2017. Millest arheoloogid üldse räägivad. Tutulus 2016, 54–55. Soomes on jätkuvalt kasutusel vana termin ‘ inventointi’ ehk inventeerimine nii otsimise, kui ka muististe seisukorra kontrollimise tegevuse puhul. Vaata ka: https://www.museovirasto.fi/uploads/Kulttuuriymparisto/arkeologisten_kenttatoiden_laatuohje_2020.pdf

ja vahel ka arheoloogiamälestisena kaitse alla võetud muististe nn inspeksiooniga ehk seirega.

Arheoloogiline uurimine eeldab allikmaterjali olemasolu. Muististe tuvastamine maastikul ja juba olemasolevate leiuteadete kontrollimine on oluline oskusteave, milleta ei teki uut teavet asustusajaloo kohta ega täiene ka teadmised võimalike uute seniavastamata muististe liikide kohta.

Põgusalt käsitlen töös ka muististe registreerimisega seotud problemaatikat, mida ei saa hoida lahus leire protsessist, kuna üks on teise eelduseks. Juba avastatud muistiseid registreerimata ei saa ka tulemuslikult uusi muistiseid maastikul avastada.

Antud töös on valitud lähenemisviis, mille huvikeskmes ei ole mitte niivõrd arheoloogiline kinnismuistis või ese, mis leire käigus tuvastatud, kui selle toimumu protsess ise.

Esitan küsimuse, kuidas kujunesid ja arenesid leirajate oskused vaadeldaval perioodil ja millised erisused ühte või teist alametappi ilmestavad. Põhifookuseks, kes ja kuidas teostas leiret nii institutsionaalses kui ka individuaalses mõttes.

Töö selgrooks on kaasaegsete antud narratiivid, mis kajastavad minu arvates kõige paremini uuritavat perioodi ja annavad lähiajaloo kontekstis parima tulemuse. Seega tuleb antud uurimust eelkõige käsitledagi kui narratiivset uurimust, mis kirjeldab Eesti arheoloogiamaaastiku² üht elementi.

Perioodi liigendamisel toon välja olulised siirdehetked. Siirde mõiste definitsioonis lähtun Michael Kennedy sotsioloogilisest määratlusest, millega ta iseloomustab kultuuri siiret (siirdumist) ühe ühiskonnakorra vahetuse tingimustes (Kennedy 2002, 9), kuid siin siiski pisut teises kontekstis. Valitud siirdehetked ei seostu minu lähenemises mitte alati ühiskonna üldise poliitilise korra vahetusega, vaid pigem muutustega olemasolevas korras. Muutustega, mis põhjustavad kultuurisiirde ja mille tulemusena tekib uus nähtus. Siirdehetkede tähendust aitavad lahti mõtestada kaasaegsete narratiivid ja kirjalikud allikad.

Erinevalt varasematest historiograafilistest käsitlustest, ei seosta ma ühiskondlikke muutusi muististe registreerimise, inspekteerimise ehk leire osas laialt kasutusel oleva nn kolme-nelja³

² Mõeldud on arheoloogia teadusmaastikku.

³ Neljanda laine termini iseloomustamiseks detektoristide poolt tuvastatud rohkearvulisi muistiseid tõi kasutusse arheoloog Mauri Kiudsoo 6. veebruaril 2015 Muinsuskaitseameti teabepäeval ettekandes: "Loode-Eesti kalmed ja asulakohad. Tuvastamine ja kaitse".

erineva ülemaalse (ka üle-eestilise) muistise registreerimise lainega (Lang 2000, 74 ; Lõugas ja Selirand 1977, 42). Mitte et selline käsitlus oleks sisuliselt vale, vaid pigem sellepärast, et eelnev lähenemine ei lahka sügavamalt ühiskonnas kui taustsüsteemis toimunud protsesse ning näeb leire ja muististe registreerimise protsessi pigem tugevate persoonide ja eestvedajate saavutustena ega aita kaasa protsesside sotsiokultuurilisele mõistmisele (Conrad 2015, 309). Selline sisuliselt autoritaarne lähenemine võib aga sageli varjutada ühe või teise protsessi ühiskondlikke ja poliitilisi tagamaid ja kinnistab muutuse ühe isikuga seotud tegevuste ja ajalise raamiga. Seda lähenemist toetab ka narratiivide anonüümne esitamine, et hoida ära “vot kus nüüd see ja see ütles” efekti, mis võib selliste tööde avalikuks tulemisega sageli kaasnedada.

Esmaseks uurimisülesandeks kujuneski nende oluliste ühiskondlike ja poliitiliste siirdehetkede leidmine, mille tulemusel toimusid kvalitatiivsed ja kvantitatiivsed muutused muististe leire ja mälestisena registreerimise protsessis. Iga siirdehetke kirjeldavad kaasaegsete jutustused ja laiem ühiskondlik „suur lugu”⁴. Kuna narratiivse uuringu eesmärk pole niivõrd ülimalt tõe kehtestamine, vaid pigem ajastu ilmestamine läbi kaasaegsete nägemuse, siis ei ole ma siin rõhku pannud allikakriitikale. Proovin seda vajakajäämist katta siirdeperioodide üldkirjelduse osas, mis põhineb valdavalt historiograafial ja kinnitatud allikatel. Samuti proovin narratiive ornamenteerida faktide ja laiemate ühiskondlike taustasündmustega.

Eelmisest eesmärgist edasi liikudes proovin nimetada nii selles protsessis vahetult osalenuid kui ka neid, kes mõjutasid kaudselt. Kirjeldan nii institutsioone kui ka isikuid, kes protsessi ühel või teisel moel mõjutasid. Püüan vastata empiirilisele küsimusele, kes oli/on leiraja? Kuidas leireinfo tekib ja muutub arheoloogiliseks leiuteateks? Analüüsin nende rolli ja mõju leire erinevates etappides.

Olulise plokina käsitlen teadmiste edasiandmise protsessi. Selle kirjeldamisel toetun peamiselt kaasaegsete narratiivile. Püüan välja selgitada, milline osakaal on iseõppimise ja mentorluse käigus omandatud oskuste ning akadeemiliste oskuste vahel.

Ühtlasi proovin edasi anda kaasaegste hinnangu institutsionaalsele ja õiguslikule korraldusele muististe registreerimise, leiramise ja arheoloogiamälestisena kaitse alla võtmise

⁴ Suur lugu ehk metanarratiiv. Annab üldise suure pildi ühiskonna põhi sündumustest ja rõhuasetustest. Vaata ka: Don Donovan. The Meta-Narrative. "Lesson 1: What is a Meta-Narrative?". YouTube. October 11, 2013.(Donovan 2021).

osas. Pean seda üheks olulisemaks eesmärgiks, kuna senised käsitlused põhinevad valdavalt õigusloome ja seaduste analüüsil ning lähenevad peamiselt institutsionaalse nurga alt (Tvauri 2006; Kadakas 2019; Alatalu 2012; Kraut 2005; Ulst 2010). Narratiivse meetodi kasutamine lisab eelnevale isikliku kogemuse ja mõnel juhul ka vaatleja nägemuse.

Ülesehitus.

Töö tuumiktekst on ehitatud üles kronoloogilises järjestuses. Kuna perioode kirjeldatakse ühiskonnas ja uuritavas valdkonnas ehk leires toimunud protsesside kaudu, siis on erinevad perioodid seotud autori valitud nn siirdehetkedega. Siirdehetki kirjeldades toon sageli sisse ka näiteid varasematest perioodidest, tagamaks universaalsete nähtuste parema mõistmise. Peatükid on pealkirjastatud just neid siirdehetki ja nendega seotud võtmesõnu arvestades. Iga peatüki kandvaks selgrooks on eelkõige ühiskonnas toimuvad taustaprotsessid. Valdonna iseloomustamisel toon välja erinevate osapoolte, nii institutsionaalsete kui üksikisikute rollid selles. Ajastu ja sellele iseloomuliku keskkonna parema tajumise eesmärgil proovin tekstiga edasi anda võimalikult palju kaasaegset narratiivi nii otseselt valdkonda puudutavat kui ka kaudset ühiskonda terviklikumalt iseloomustavat. Kuna narratiivide kasutamisega kaasneb tugev subjektiivsuse komponent siis aitab just selline rekonstruktsioon seda tunnetuslikult paremini tuvastada ilma töö autori hinnanguteta.

Tunnistan, et pööran suhteliselt vähe tähelepanu erinevatele põlvkondadele iseloomulike tekstide väljendusmustrite tuvastamisele ja mälu kihistute analüüsile nagu see pärimusliku ajaloo uuringutel tavaks on (Kõresaar 2004, 45-49). Pigem lasen lugejal endal otsustada, kuidas tekst teda kõnetab.

Uurimuse eesmärki kirjeldavas peatükis annan ülevaate põhiteesidest, mille paikapidavust proovin enda magistritööga kaitsta. Eraldi sissejuhatusele pühendatud peatükki pole töö ülesehituses kasutatud. Traditsioonilist sissejuhatust asendavad saatesõnad magistritööle, mis iseloomustavad eelkõige minu enda kognitiivset ja emotsionaalset suhtestumist antud töösse.

Terminoloogia ja vajalikud lahtiseletused püüan esitada joonealuste märkustena, nii ei sega see teksti terviklikkust ja aitab vaid vajadusel lugeja enda teadmisi täpsustada. Kasutatud lühendid on toodud välja eraldi töö lõpus. Historiograafia osas olen viidanud peamistele teemat puudutavatele publikatsioonidele ja allikatele, et püsida antud töö eesmärkide raames.

Üsnagi mahukaks kujunes metoodikat kirjeldav peatükk. Kuna tuumiktekst on koostatud peamiselt minu kogutud narratiivide abil, siis pööratakse antud peatükis erilist tähelepanu just narratiivi kogumis- ja analüüsimetoodikale. Metoodika osas lahkan ka narratiivide kasutamisega seotud autoriõiguse ja eetikaga seotud temaatikat. Kuna antud töö üheks eesmärgiks on narratiivse meetodi võimaluste analüüs spetsiifiliste kogemuspõhiste oskuste kirjeldamisel arheoloogias, siis tutvustatakse ka neid potentsiaalseid võimalikke meetodeid selles peatükis.

Tuumiktekstile järgneb arutelule pühendatud peatükk, kus kirjeldan antud töö tulemusel selgunud võimalikke diskussioonikohti. Toon välja need teemad, mis vajavad sügavamat uurimist. Samuti pööran tähelepanu töö käigus selgunud vastuoludele varasemate käsitlustega.

Töö kokkuvõtte annab või jääb vastuse võlgu töös püstitatud põhiteesidele kronoloogilises järjekorras. Kokkuvõttes toon välja ka leiud, mis ilmnesid tööd käigus. Peatükkide ilmestamisel kasutan suhteliselt palju visuaalset meediat. Leian, et õige rõhuasetusega räägibki foto rohkem kui tuhat sõna.

Antud magistr töö lisadena on esitatud magistr töö puudutav lisainfo.

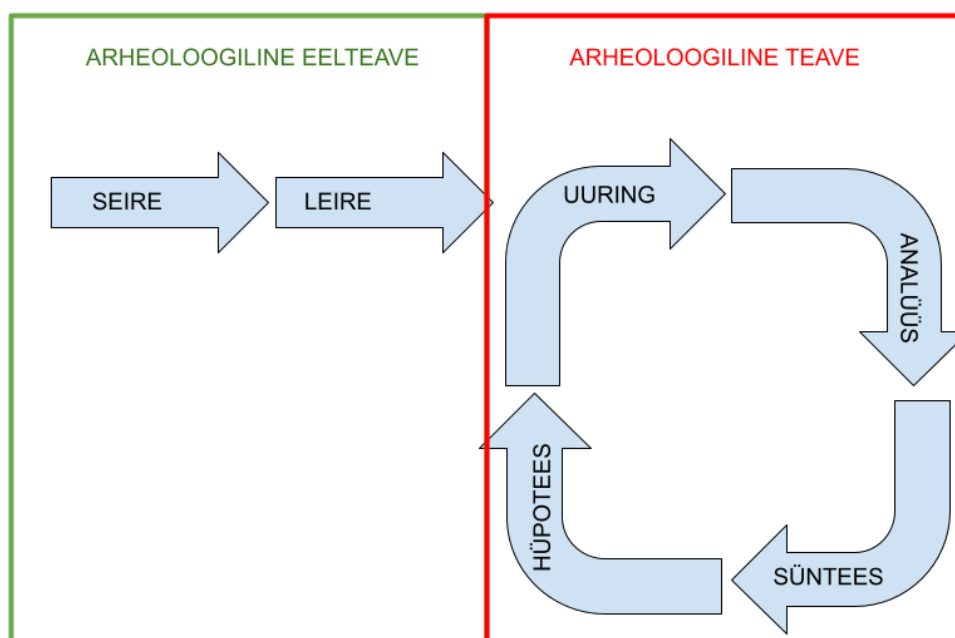
Täna kõiki, kes panustasid antud töö autorit narratiivide ja allikmaterjalide kogumisel. Eriti tahaks aga tänada arheoloog Ants Krauti, kelle valduses olevate allikmaterjalideta poleks olnud võimalik töö “suurt lugu” kokku panna. Erilised tänud lähevad ajaloolasele ja Toronto Ülikooli emeriitprofessorile Jüri Kivimäele, kes püüdis kannatlikult selgitada 1950.-1960. aastate olustikku Eesti ajalooteaduse maastikul. Samasuguse pildi arheoloogide pärusmailt andis arheoloog ja TÜ õppejõud Marge Kõnsa, kellele oleks töös nii mõnedki tähtsad rõhuasetused puudulikuks jäänud.

1. Lähenemisnurk ja meetod

Magistritööd planeerides olin mitmete metodoloogiliste valikute ees. Eesmärk – kirjeldada ja analüüsida leire kujunemist Eestis – võimaldas minna nn historiograafilist teed mööda, luues sildu ja parallele peamiselt kaasaegsete poolt avaldatu ja kogutu osas või valida sootuks teine lähenemine. Esimene valik oleks olnud oluliselt traditsioonilisem ja toetunud uurimuse ülesehituse seisukohast peamiselt arhiivimaterjalidele ja varasematele publikatsioonidele (Lõugas 1991; Jaanits 1995; Lang 2000; Tõnisson 2000; Jaanits 1991).

Konsulterides juhendaja Andres Tvaoriga leidsime, et selline metodoloogia ei oleks andnud oluliselt uut teema objekti ehk leire kujunemise osas. Seega otsustati, et magistritöö peaks olema laiemalt kultuurilise taustaga ja kasutama nii historiograafilisi, empiirilisi kui ka kvalitatiivse meetodi võimalusi „leire” kui nähtuse kirjeldamisel ja lahtimõtestamisel.

Ühest küljest on leire selgelt mõistetav tegevus, mis on sama selgelt eristatav eraldi tegevusena arheoloogilise uurimise elutsüklis (Joonis 1). Seda just uue arheoloogilise teave protsessis.

Joonis 1. Arheoloogilise teadmise tekke tsüklil, mis põhineb folklooril, ruumiandmete töötlusel (seire), maastiku leirel ja uuringutel.

Teisalt aga on leire kui eraldiseisev ametioskus koos õpikute ja praktiliste juhistega suhteliselt vähe kajastatud, piirdudes peamiselt metodoloogiliste juhistega (White and King 2007; Niukkanen 2009; Renfrew and Bahn 2016; Francovich, Patterson, and Barker 2000; Schofield 1991; Crawford 1953). Selleks, et mõista, mida leire endast täna kujutab ja mismoodi saaks määratleda selle oskuse ontoloogiast, valitigi narratiivne meetod. Narratiivse meetodi eelisena näen just võimalust analüüsida ja eristada juhistel ja õpikutel põhinevat edasiantavat teadmist vahetust kogemusest ning mentorluse vormis omandatust.

Narratiiv ehk jutustus on üks paljudest sotsiaalteaduses, etnograafias, antropoloogias jm kasutatud tööriistadest. Narratiivi kogumine on vägagi interdistsiplinaarne nähtus.

Eestis on narratiivne meetod leidnud laiemat kasutust sotsioloogilistes uuringutes (Neudorf et al. 2017), kus on tekkinud ka tugevad koolkonnad. Näiteid sotsioloogia valdkonnas on seega palju rohkem, kui siin viidatud. Peamiselt on need uuringud ehitatud üles kogemuspõhiste lugudele.

Kvalitatiivsete meetodite laiemat kasutuselevõtuga humanitaarteadustes on ka narratiivi kogumine ja analüüs hoogustunud (Atkinson and Delamont 2006). Selget ühtset lähenemist ei ole aga kujunenud ja metodoloogia valikul ollakse suhteliselt avatud. Paljuski sõltub valik ikkagi sellest, mis kontekstis narratiive kogutakse ja mis on selle kogumise eesmärk.

Üks põhjus, mis mind valiku tegemisel suunas, on kindlasti ka meetodi paindlik kasutus, mis võimaldab tööd nii vahetute intervjuudega kui ka tekstipõhise analüüsi (McAlpine 2016; Lagerspetz 2017). Kuna tänapäeval kasutatakse narratiivset meetodit ka erialaoskuste omandamisprotsesside analüüsil (Lyons and LaBoskey 2002; Reyes-García et al. 2007), siis tundus see meetod sobivat ka leire kui ühe arheoloogia spetsiifilise oskuse mõistmiseks.

Teisisõnu, püüab narratiivne meetod indiviidi enda olemust lahutada kogemusest ja seejärel taas kokku liita, et kirjeldada ajalisi ja kultuurilisi muutusi. Seega võib narratiivset meetodit käsitleda ka kui fenomenoloogiat, hermeneutikat ja laiemalt antropoloogiat tööriistana.

Tegelikult läheb narratiivne meetod sõsarmeetoditest nagu hermeneutika, fenomenoloogia ja folkloristika sammukese edasi, arendades mitte niivõrd dialoogi lugeja ja loetava vahel, kui võrd lastes jutustajal pigem rääkida oma lugu ja alles siis seda analüüsida. Catherine Kohler Riessman (Riessman 2008, 3) on selle kenasti kokku võtnud:

„/.../ jutustaja loob sündmuste jada, millest tuleneb tegevus, mille eesmärk on anda kuulajatele „take away” jutustusest. Jutustajale olulisena tunduvad sündmused on valitud, organiseeritud, ühendatud ja eeldatud olulistena kindlale kuulajaskonnale.”

Eesmärk on kvalitatiivsete või kvantitatiivsete meetoditega hinnata indiviidi suhtumist kogetusse, kasutades allikana narratiivi (nn Minu lugu). Sarnast lähenemist saab kasutada ka minevikusündmuste ja -kogemuste analüüsimisel. Teenäitajateks minevikusündmuste narratiivse analüüsi osas on kindlasti annalistide koolkond Prantsusmaal ja eelkõige Jacques Le Goff, kelle ajaloooteemalised intervjuud on kindlasti selles valdkonna suunaja näitajaks olnud (Le Goff 1992).

Narratiivi võib ka rekonstrueerida. Sellist lähenemist katsetatakse arheoloogilise materjali interpreteerimisel. Neoliitilised isikud äratatakse ellu ja neil lastakse oma lugu jutustada (Tringham 2015). Sellised narratiivid eeldavad aga võimsat andmetöötlust, et ehitada ontoloogiline lihasmass fragmentaarsele arheoloogilisele informatsioonile.

Narratiivi metodoloogias on üldlevinud kolm peamist metodoloogilist suunda (McAlpine 2016, 36-38):

1. Sotsiokultuuriline
2. Ontoloogiline (naturalistlik)
3. Allegooriline

Sotsiaalkultuuriline – lähtepunktiks on inimene kogu oma keerukuses bioloogilise, sotsiaalse ja kultuurilise algega. Sotsiokultuuriline lähenemine püüab selgitada, millised laiemad ja kohakesksed kultuurinähtused jutustuses avalduvad, kuidas neile toetutakse ja kuidas enda eriline kogemus sellel taustal edasi antakse?. Küsimustena formuleeritult:

1. Mis on isiku poolt esitatud jutustuse kohalik eripära?
2. Milline on jutustuse kultuuriline ühisosa, mille põhjal on narratiiv esitatud?

Ontoloogiline (Naturalistlik) – kuidas käsitleb isik oma jutustuses konkreetseid kogemusi ja üleelamisi ning kuidas on need teda ja tema käitumist mõjutanud. Vastates järgmistele küsimustele:

1. Mida isik koges?

2. Mida see kogemus või üleelamine talle tähendas?

3. Mida tuleb selle kogemuse juures rõhutada?

Allegooriline – milliseid kujundeid ja metafoore (ka kehakeelt) kasutab jutustaja oma kogemuste edasiandmisel. Jutustuse edasiandmise emotsionaalne esitlusvorm ja kehakeel ei ole üldiselt iseseisvaks uurimisobjektiks, vaid integreeritud kahe eelneva lähenemisega.

Selleks, et teha valik, millises suunas minna, soovitab Foye Hatton (Hatton 2007, 4-5) jälgida intervjuueeritavat, eesmärgiga mõista jutustaja maailmapilti ehk vaadata maailma läbi tema silmade. Pühenduda võimalikult täpselt detailidele, kuna „kurat peidab end just detailides”. Oluline on defineerida ka sotsiokultuuriline kontekst ning näha taustana laiemaid sotsiaalseid protsesse. Struktuur tuleks üles ehitada paindlikult, uurija enda kontseptsioone ja arvamusi tuleks vähemalt uuringu algfaasis vältida.

Tegutsenud ise aastaid muinsuskaitse usaldusmehena ühiskondlikul tasandil ja olles seega leirega tegeleva kogukonna liige, arvan, et vähemalt mõttemaailma osas olen leire narratiivi koguja ja hindajana pädev. Mõningaseks takistuseks võib saada aga liigne seotus teemaga: kuna mul on teema kohta isiklik arvamus, siis võib see moonutada jutustuse tulemit. Seega püüan juba eos defineerida oma seose konkreetse narratiiviga. Samuti püüan olla paindlik ja ehitada jutustuste teemad üles eelpool nimetatud kolmest lähenemise suunast lähtudes. Eelkõige on see tingitud asjaolust, et kõik kirjeldatud lähenemised sisaldavad olulisi küsimusi, mis antud teemat puudutavad ja aitavad paremini lahti mõtestada.

Kuna antud töö raamistik on suhteliselt tagasihoidlik ja kogutavate jutustuste hulk võrreldes suuremahuliste projektidega väike, siis tundus ka sellest aspektist lähtudes narratiivne meetod õigustatud. Eesmärk oli ekstraheerida vähesest algainest võimalikult palju infot. Eelnev lähenemine on kohaldatud hilisema analüüsi käigus juba kogutud narratiivile esitatud küsimustele.

Narratiivi kogumisel olen toetunud eelteemade valiku organiseerimisel Lynn McAlpine'i (McAlpine 2016, 41) soovitudele. Olen sissejuhatava vestluse ehk eelteemade osas valinud laiemat teemaderingi, et mitte kammitseda vestlust ja anda hilisemale interpreteerimisele rohkem võimalusi. Küsimuste esitamine narratiivses meetodi järgi toimub tegelikult teksti analüüsi faasis, kus küsimus esitatakse tekstile. Seega peab jutustus ise olema võimalikult autentne.

Eelteemad jagati kolme plokki:

1. Suhestumine leiresse. Intervjueeritava suhe leirega. Kuidas kõik algas? Mis ja kes inspireerisid? Motivaatorid?
2. Milline oli ühiskond ning üldine suhtumine leiresse? Kuidas see võimaldas või soodustas leiret? Seadusandlus?
3. Vajalike kogemuste ja oskuste omandamine?

Eelteemad valisin võimalikult laiad, et intervjueeritav saaks vabalt valida, mida ta oma jutustuses rõhutada soovib. Ühtlasi ka sellel põhjusel, et intervjuude käigus saaks teemade raames lisaküsimusi esitada nii, et ei kaldutaks põhiteemast kõrvale. See distsiplineerib nii jutustajat kui ka küsijat.

Järgnevalt toon ühe kogutud narratiivi (ERA.5025.2.18359 leht 2-6) näitena eelteemadest ja fragmendid jutustusest transkribeeritud kujul:

Teema 1 : Suhestumine leiresse. Intervjueeritava suhe leirega. Kuidas kõik algas? Mis ja kes inspireerisid? Motivaatorid?

„Esimesed algteadmised sain küllap Raudmetsalt⁵. Eelpool mainitud väljasõidu raames näitas ta meile erinevaid asulakohti. Rääkis, kust otsida (nt allika või veekogu lähedus) ning mida põllul tähele panna (tumedam sinakas laik küntud põllul, põlenud kivide purd, savinõu killud). Mäletamist mööda olid tookord teemaks ka lohukivid.

Hilisema tegevuse käigus on oskused tulnud isiklikust kogemusest või maastikul käinud vanemate kolleegide (Mati Mandel, Heiki Valk, Vello Lõugas, Ants Kraut) eeskujust ning nõuannetest. Mingeid kirjalikke juhiseid ei ole lugenud....”

Teema 2. Milline oli ühiskond. Laiem suhtumine leiresse? Kuidas see võimaldas või soodustas leiret? Seadusandlus?

„Minu arheoloogiahuvi oli tekkinud juba enne perestroika-aega. Kindlasti soodustas nõukogude korra lagunemine ja Eesti vabanemine minu saamist arheoloogiks. Kas ilma poliitiliste muutusteta oleksin läinud või saanud sisse Tartu Ülikooli ajalugu õppima, pole teada. Kindlasti poleks ilma Eesti vabanemiseta õnnestunud mul minna Helsingisse arheoloogiat õppima.”

⁵ Oskar Raudmets

Narratiivi kogumisel lähtuti intellektuaalse omandi kaitse regulatsioonidest ja tundlikuid isikuandmeid puudutavast seadusandlusest (RT I, 04.01.2019, 119). Kokku koguti jutustusi viieteistkümnelt isikult. Isikute valikul lähtuti kahest põhimõttest. Esiteks jälgisin, et kaetud oleks erinevad teemaga suhestuvad põlvkonnad. Teine valikukriteeriumi oli erineva hariduse ja tegevusvaldkonnaga inimeste kaasamine. Kuna leiret teostavad nii institutsionaliseerunud leirajad kui ka asjaarmastajad, siis proovisin hoida tasakaalu ka nende kahe grupi vahel.

Tagamaks intervjueeritavate anonüümsust, on antud töös esitatud elavate isikute narratiivid avaldatud valdavalt ilma intervjueeritavate isikuandmeteta. Sama kehtib ka narratiivide analüüsi tulemustele. Narratiivide esitamisel olen sulgudes märkinud intervjueeritava vanuse. Narratiivide transkriptsioonid on antud üle Muinsuskaitseameti arhiivile, kus saab nendega juba lähemalt tutvuda. Audiovisuaalsed lindistused on antud üle TLÜ Arheoloogia Teaduskogule.

Valdavalt on audiovisuaalsed lood kogutud veebis Zoom-keskkonnas ja seal ka intervjueeritava nõusolekul salvestatud nii audio kui ka visuaalse meediaga. Erandjuhtudel on narratiivid kogutud vahetu vestluse käigus audiosalvestusena. Narratiivid on transkribeeritud ning varustatud võtmesõnadele ja teemadele osutatud (joonis 2) graafikuga. Transkriptsiooni näidis on esitatud lisas 1.

Narratiivi analüüsi käigus kasutati alusmaterjalina nii transkriptsiooni kui ka audiovisuaalset materjali. Analüüsi esmaseks ülesandeks oli defineerida intervjueeritava leire kogemuse ajaline ulatus. Seega esimesed vastused, mida jutustuselt oodati, olid:

1. Kaut on intervjueeritav olnud leirega seotud?
2. Mis ajavahemikus (aastatel) on intervjueeritav leirega tegelenud?

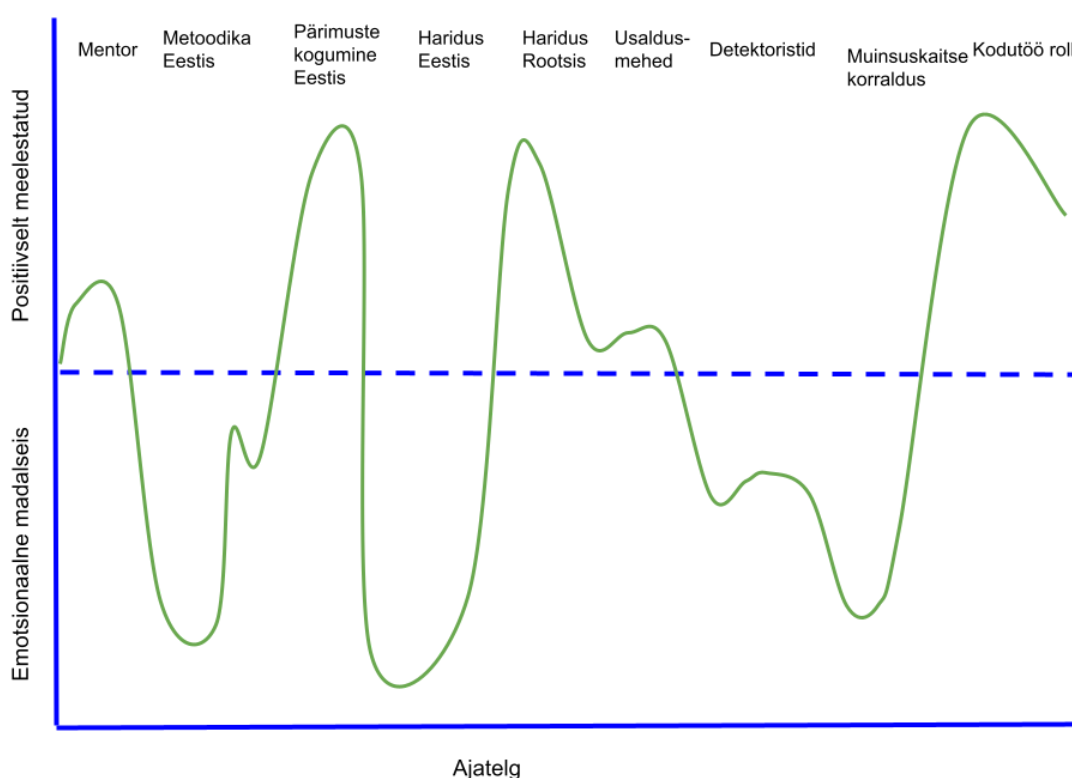
Ajalise mõõtme tuvastamine on ülioluline, kuna see võimaldab analüüsida perioodile iseloomulikke käitumismalle, suhtumisi ja ka kõneeesituskujundeid. Kokkuvõtvalt, kogu seda sotsiokultuurilist tausta, mis kogemust kujundas.

Edasised küsimused tekstile aga lähtuvad juba konkreetsetest pidepunktidest:

1. Milles/kuidas avaldub isiklik kogemus?
2. Milline on/oli sotsiokultuuriline kontekst (pidepunktid nagu natsionalism, NSVL nähtusena, omandivormid)?

3. Milline on/oli jutustuse edasiandmise audio/visuaalne väljendusviis?

Igale transkriptsioonile on lisatud jutustuse emotsioonide graafik (McAlpine 2016, 54) (Lisa 1) (joonis 2)

Joonis 2. Jutustuse käigus kujunenud emotsioonide kõver narratiivi näitel (ERA.5025.2.18359 leht 13)

Peatüki selgrooks olev sotsiokultuuriline taust aitab lahti mõtestada narratiivi rõhuasetusi teemade lõikes. Siin püüan esiteks konstrueerida antud perioodi iseloomustava pildi ühiskonnast, toetudes peamiselt kirjalikele allikatele (perioodika, kirjavahetus, protokollid, elulood) ja historiograafilistele uurimistöõdele. Järgnevalt liigendan teksti perioodile iseloomulike narratiividega.

2. Historiograafia ja allikad

Antud töö aluseks on magistritöö koostamise käigus kogutud 15 narratiivi leirega seotud arheoloogidelt, endistelt usaldusmeestelt, detektoristidelt. Kokku salvestati 13,4 tundi toormaterjali, mis transkribeeriti. Töös on kasutatud peamiselt just lühiväljavõtteid transkribeeritud tekstidest.

Eesti arheoloogias on suulise traditsiooni kogumine käinud käsikäes folkloristika valdkonnaga, põhirõhk muististe pärimuse kogumisel. Nagu ka Heiki Valk tunnistas, on pärimusliku ajaloo osas koostööd tehtud peamiselt folkloristide ja etnograafidega (Rommel ja Valk 2014). Vähem on pööratud tähelepanu sotsiaalsetele ja antropoloogilistele aspektidele, mis analüüsivad jutustaja enda aega ja olemust. Üksikuid erandeid on näiteks Marge Konsa ja laiema autorigrupiga koostöös valminud “Missugune sa oled, Eesti arheoloogia?”, kus analüüsitakse arheoloogide põlvkondade vahelisi erinevusi, seda osaliselt kogutud intervjuude põhjal (Konsa *et al* 2003, 75-78). Narratiivseks uurimuseks⁶ on minu arvates ka “Palve, vanapatt ja pihlakas”, milles Heiki Valk analüüsib kogutud jutustusi, tuues välja nii ajalised, ruumilised kui ka emotsionaalsed aspektid (Valk 1996). Tundub et folkloristid, on pärimusliku ajaloo uurimise raames sotsioloogide ja antropoloogidega rohkem koostööd teinud (Jaago 2014; Jaago and Kõresaar 2009; Paal 2007). Eraldi antropoloogiliste jutustustena võib käsitleda ka erinevate ekspeditsioonide üldmeeleolusid kirjeldavaid tekste (Kama ja Lillak (Olli) 2013). Kristiina Johansonilugu arheoloog Aivar Kriiskast on aga ehe näide ühe arheoloogi meenutuste talletamisest ja edasi andmisest (Johanson 2015). Kohapärimuste muutust ajas kajastav Anna- Maria Leitu bakalaureusetöö seevastu on hea näide narratiivse meetodi ühest kasutusvõimalusest (Leitu 2019). Historiograafilistest uurimustest arheoloogia vallas kompab narratiivse uurimuse piire Kristiina Johansonil ja Mari Tõrva lugu arheoloog Richard Indreko elukäigust „The many faces of Richard Indreko” (Johanson and Tõrv 2013). Antud magistritöös töös kasutatud lähenemine arheoloogia alaste oskuste arengu uurimises on aga minu teada esmakordne.

⁶ Kuna kasutan töös nii kaasaegsete suulist pärimust kõrvuti kirjalike nn narratiivi laadsete allikatega siis kasutan oma töö iseloomustamiseks terminit narratiivne uurimus.

Leire on historiograafilistes käsitlustes jäänud aga nn vaeslapse rolli, kuna on loomupäraselt tihedalt seotud arheoloogiateaduse ja muististe registreerimisega ega ole üldiselt kirjanduses eraldi distsipliinina välja toodud. Ka selgelt defineeritud mõiste on Heiki Valgu poolt arheoloogia terminoloogia arutelul välja pakutud alles käesoleva sajandi teise kümnendi alguses. Mõiste pidi asendama senini kasutusel olnud sõna „inspeksioon”, mis antud koosolekust osavõtja mälestuste järgi leiti olevat NSVLi aegne igand (ERA.5025.2.18359 leht 15). Tegelikult kasutati aga seda mõistet samas tähenduses vähemalt juba aastal 1928, mil Harri Moora esitas Muinsusnõukogu koosolekul Erik Laidi koostatud inspeksiooni aruande Hiiumaa muististe kohta (ERA. 118.5.346 leht 52).

Antud töö on oma ülesehituselt paindlikum kui puhtalt narratiividel põhinev uurimus. Kuna käsitleva ajavahemiku esimest otsa ehk 1950.-1960. aastaid on raske katta kaasaegsete narratiividega, siis on see periood valdavalt rekonstrueeritud kirjalike mälestuste ja audiosalvestiste abil (Vint 1982⁷; Lõugas 1991; Lõugas 1995; Raudmets 2014; Tõnisson 2000; Jaanits 1991; Jaanits 1995; Moora 1995). Lisaks nendele on kasutatud ka üldisemaid kokkuvõtvaid historiograafilisi uurimusi ja artikleid (Lang 2000; Pillak 1998; Särekanno & Kraut 2007; Kraut 2005; Tvauri 2006, Alatalu 2012; Kadakas 2019; Konsa 2006; Kriiska ja Lõugas 2006; Raudmets 1988). Lisaks teaduslikele publikatsioonidele on taustsüsteemi ilmestamiseks kasutatud ka erinevaid populaarteaduslikke publikatsioone (Selirand ja Tõnisson 1963; Tõnisson 1966; Lõugas ja Selirand 1977). Osalt selleks, et lugejal tekiks arusaam kunagisest väljendusviisist ja rõhuasetusest ning teisalt sellepärast, et leiramine oli ja on ka täna ikkagi jagatud tegevus harrastajate ja arheoloogide vahel.

Ühiskonnas toimunud diskussioonide ilmestamiseks on kasutatud ka ajakirjanduses ilmunud teemaga seotud artikleid (Lõugas 1985; Selirand 1964, Raudmets 1966; Raudmets 1968; Mandel 2000).

Arhiivimaterjalide osas on piiratud TLÜ AI Teaduskogu, Muinsuskaitseameti ja Rahvusarhiivi materjalidega.

⁷ Elfriede Vinti mälestused on kirjutatud aastal 1982 ja autorile teadaolevalt kahes eksemplaris. Esimene neist on Juta Kornovile ja teine Vello Lõugasale. V. Lõugas on mälestustele viidanud ka oma artiklis “Arheoloogid ja Muinsuskaitse 1947-1950” (Lõugas 1991). Minul võimaldati juurdepääs Juta Kornovile kuulunud eksemplarile arheoloog Ants Kraudi poolt.

3. Usaldusmehed, kodu-uurijad, ja inspektorid (1950–1960)

Viiekümnendate esimese poole kõige tähtsam ühiskondlik-poliitiline eesmärk oli kindlasti kodanlike-natsionalistide väljajuurimine nõukogude töökatest töolis- ja haritlaskollektiividest. Sõjajärgsed seltsid ja ühendused olid kadunud ja nende käivitamisest ei nähtud undki või kui nähti, siis seoses NKVD komissaride musta nahkjope ja kroomsaabaste krõbina ja trampimise taustal. Kuid ka sellel perioodil oli noorte kodukandi- ja ajaloo huviliste uudishimu vaka all leegina põlemas. Perioodi algust kirjeldab kauaaegne leiraja ja kunagine arheoloogia usaldusmees (81) (ERA.5025.2.18359 leht 24) järgmiselt: „*Mälestus vanaisa poolt leitud odaotsast ja kunagi 11-aastaselt põllult leitud luustik äratasid minus sügava huvi arheoloogia vastu. Külakooli raamatukogus ei olnud selleteemalist kirjandust palju. Raamatukoguhoidja Luule Visnapuu kookis minu juuresolekul aga ühelt ülemiselt riulilt teiste raamatute vahelt välja ühe paberköites vihiku. See osutus aastal 1924 A.M Tallgreni toimetatud teoseks “Saaremaa ja Muhu muinasjäänused.”*” (ERA.5025.2.18359 leht 24)

Arheoloog Valter Lang räägib oma 2000. aasta artiklis “Eesti arheoloogia 20. sajandi teisel poolel” tohutu mahuga tööst maastikuinspeksioonidel, mis algasid 1960.–1970. aastate vahetusel ega pole tänaseni raugenud ehk siis 2000. aastaks (Lang 2000, 74). Kuhu on jäänud aga eelnev kümnend 1950–1960? Proovin anda omapoolse nägemuse, mis mõneti erineb levinud arusaamadest, mis käsitlevad antud perioodi kui ülimalt passiivset aega, mil intensiivne muististe väljaselgitamine jäi soiku (Lõugas 1995, 2).

Et mõista uute muististe väljaselgitamise olulisust 1950.–1960. aastatel, annan põgusa ülevaate nähtusest “maaparandus”.

Eesti Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee muutis oma struktuure 1948. aasta juulis. Tekib põllumajandusosakond, mida hakkab juhtima Villem Kuusik⁸ (Liivik, 33). Muidugi läbib see muutus ka ÜK(b)KK heakskiidu (Liivik 2005, 33). Muutus tähistab laiemate ümberkorralduste algust põllumajanduses, mille eesmärgiks oli eelkõige sõjaperioodil sööti jäänud põldude korrastamine ja maaparandamine.

⁸ Villem Kuusik (1902–1970). Vaata ka: https://et.wikipedia.org/wiki/Villem_Kuusik

1949. aastal asutati Tallinnas, Tartus, Pärnus, Paides, Rakveres ja Kuressaares kuivendussüsteemide eksploatatsiooni territoriaalvalitsused, 1953. aastal asutati need ka Võrus ja Viljandis. Hiljem 1958. aastal moodustati territoriaalvalitsustest maaparandusvalitsused⁹. Ka Eesti NSV Teaduste Akadeemia Põllumajanduse Instituut (asut 1946) teeb selles ajavahemikus läbi kaks nimemuutust, muutudes 1957. aastaks Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudiks.

Kolhooside tasandil avaldub see muuhulgas ka sotsialistliku töö võistlusena, mida kajastatakse aktiivselt kohalikes häälekandjates. Sellist võistlust iseloomustab ilmekalt „Paide Traktorist” 1953. aasta kevadel E. Pihlaku vahendusel artiklis „Taganeb soo ja raba”:

„Käesoleval aastal on ettenähtud laiaulatuslikud maaparandustööd Lenini-nimelises, Esimese Mai, Uue Tee ja teistes kolhoosides. Neis kolhoosides teostatakse pinna kuivendamist, puude ja kändude juurimist, heina ja karjamaade pealt parandamist jne.” (Pihlak 1952, 2) (foto 1).

Foto 1. Rasketehnika DT54 maaparandustöödel (foto A. Krauti valduses).

Eelnev näitab ilmekalt, kui tõsiselt võeti põllumassiivide taastamist ja uute kõlvikute loomist juba 1950. algaastatel. Need konkreetsed „laiaulatuslikud maaparandustööd” olid aga

⁹ Vaata maaparanduse kohta ka: <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/maaparandusb%C3%BCroo>

planeeritud Kesk-Eestis piirkonnas, mis arheoloogidele eriti südamelähedane oma rikkalike tarandkalmete ja maastikuga (Moora 1966). Seega ei saa maaparandust käsitleda pelgalt kui 1970.–1980. aastate nähtust (Tvauri 2006, 261), vaid kui nähtust, mis domineeris kogu sõjajärgsel perioodil vahel intensiivsemalt, aga ikkagi üsnagi aktiivselt kogu perioodi vältel.

Kultuurimälestiste kaitse seisukohalt ja eriti just arheoloogia mälestiste osas tähendas see üleliiduline ettevõtmine eelkõige seda, et ohus olid nii juba kaitse all olevad muistised kui ka need, mis vajasisid avastamist. Samas lõi see tohutu potentsiaali uute mälestiste avastamiseks. 1950. aastal peale olemasolevate muististe inspekteerimist, tõdeb arheoloog Marta Schmidehelm arheoloogiasektori koosolekul, et Virumaal on muistiseid tegelikkusest märksa rohkem, kui neid on registreeritud (Lõugas 1991, 14).

1949. aastani vastutas arheoloogiamälestiste registri pidamise eest TA Ajaloo Instituut (Tvauri 2006, 256). 1948. aasta alguseks koostas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogiasektor muinasvarade kaitse määruse projekti. 1948. aastal ilmus arheoloog Leo Metsari koostatud kultuurimälestiste kaitsele pühendatud üllitis „Muinasvarade kaitseks“ (Lõugas 1991, 16) ([Metsar] 1948), mis muidu võiks olla riikliku institutsiooni, mitte teadusasutuse poolt koostatud väljaanne. Sisuliselt sarnanes see perioodiga 1925–1936, kui arheoloogiamälestiste inspeksiooniga tegeles TÜ Arheoloogia kabinet. Toona oli see vastutus Harri Moora poolt delegeeritud arheoloog Erik Laiule (ERA. 118.5.346 leht 52), kellest hiljem aastal 1936 sai ka Eesti Vabariigi esimene muinsuskaitseinspektor (Jaanits 1995, 31). 1948-1949 aastatel delegeeriti see kohustus, aga L. Metsarile¹⁰, kelle ülesanne oli pidada sidet usaldusmeestega ja inspekteerida muisiseid (Lõugas 1991, 12) Kõrvalmärkusena võib siin öelda, et ajaloomälestiste nimekirjade koostamine hoiti ka kuni 1936. aastani lahus arheoloogiamälestiste nimekirjade koostamisest ja selle eest vastutas TÜ ajaloo õppetool, mille eesotsas oli perioodil 1920–1928 Arno Rafael Cederberg¹¹. Aastatel 1925–1928 osales ta ka Muinsuskaitse nõukogu alalistel istungitel, kus kattis ajaloomälestistega seotud küsimusi (ERA. 118.5.346 leht 48). Toonaste ajaloomälestiste nimekirjade koostamisse oli algusaastatel kaasatud ka ajaloolane Hans Kruus (ERA. 118.5.346 leht 24), kelle koostöö nii Tallgreni kui ka Harri Mooraga oli olnud üsnagi

¹⁰ Leo Metsar (1924–2010) oli arheoloog ja kirjanik. 1950 aastal vallandati ENSV TA Ajaloo instituudi teaduri kohalt, kuna oli mobiliseeritud 1944 Saksamaa okupatsiooni väkke ja sõdis Eesti Leegionärina Sinimägedes. Vaata ka: Looming 2010, nr 10, lk 1470–71

¹¹ Arno Rafael Cederberg (1885 – 1948) oli soome ajaloolane, kelle roll Eesti ajaloo (kaasa arvatud arheoloogiateaduse kujunemisel on suur). Juba 1920. aastal oli ta ka üks Akadeemilise Ajaloo Seltsi (AAS) asutajatest. Vaata ka: <https://www.muuseum.ut.ee/et/content/arno-rafael-cederberg>

edukas mitme ajaloolis-geograafilise koguteose¹² raames (Kivimäe 2007, 46). Toon siin ühe lõigu 19. veebruaril 1926 peetud Muinsusnõukogu protokollist (ERA. 118.5.346 leht 24):

2. Prof. Cederberg teatab Ajaloo Seltsi juures kolmeliikmelise komisjoni asutamisest, kaitsele alluvate muinasjäänuste registreerimise otstarbeks, kuhu kuuluvad tema ise, dots. Treiberg ja mag. Kruus, kes on registri kokkusaadmise usaldanud üliõpilastele E. Tender ja O. Liivile.

1948. aasta sügisel võttis NSV Liidu ministrite nõukogu vastu määruse kultuurimälestiste kaitse parandamise abinõude kohta, millega sätestati ka muinsuskaitse korraldus (Tvauri 2006, 255). Kaitseülesanded pandi liiduvabariikide valitsustele ning kohalikele TSN (Töölisrahva saadikute komitee) täitevkomiteedele¹³; teadusasutused ei pidanud siitpeale muinsuskaitse organiseerimisega tegelema (Tvauri 2006, 256). 1949. aastal läksid arheoloogiamälestiste kaitse ja ka registri pidamine ENSV Kultuuri- ja Haridusasutuste Komitee alluvusse (Eesti NSV Teataja, 1949, nos. 7, 43, 116). 1947-1949 aastatel püüti arheoloogiasektori initsiatiivil taastada ka kultuurimälestiste kaitstes aktiivselt osalenud usaldusmeeste võrgustikku (Lõugas 1991, 16-17). Kontakt loodi ca 300 usaldusmehega (Lõugas 1991, 17). Paljud endised usaldusmehed, kes olid aktiivsed juba 1925. aastast vana Muinaswarade kaitse seaduse¹⁴ järgi moodustatud usaldusmeeste staatuse raames, olid sõja ja stalinlike repressioonide keerises kas hukkunud või küüditatud (Lõugas 1991, 17). Koostatud nimekirjad anti seoses muutustega ENSV Kultuuri- ja Haridusasutuste Komitee Muuseumide osakonna juhatajale Grigori Mironetsile, kuid inspektorite kätte need ei jõudnud (Lõugas 1991, 17). Seega oli arheoloogiasektori suur töö luhta läinud ja uuel asutusel tuli kõigega uuesti alustada. 1949. aasta küüditamine jättis ka oma jälje ning usaldusmeeste võrgustiku taastamine oli veelgi raskem.

Esimene ENSV kaitsealuste mälestiste nimekiri avaldati alles 1952. aastal¹⁵. Nimekirja pani kokku arheoloogiamälestiste inspektor Elfriede Vint (Vint 1982, 47-62). Samas kinnitati ka arheoloogiamälestiste kaitse ja arvelevõtmise korda puudutav määrus. Arheoloogiamälestiste inspektori staatus loodi tegelikult juba varem 1949. aastal ja esimeseks inspektoriks oli toona

¹² Eesti: Maa. Rahvas. Kultuur. 1926. – Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused, nr. 19.. Tartu: Haridusministeeriumi kirjastus, 1926.

¹³ Valla volikoguga sarnanev haldusüksus NSVLis

¹⁴ Muinaswarade kaitse seadus. – Riigi Teataja 1925 nr 111/112.

¹⁵ Eesti NSV MN määrus Eesti NSV arheoloogiliste ja ajalooliste mälestusmärkide nimekirjade kinnitamise kohta 1.XI 1952 nr 863. ERA.1. 3.524 lk 642.

Raivo Laikre¹⁶ (foto 2) (Vint 1982). Laikre ja Vint nägid esmase ülesandena Erik Laiu töö jätkamist ja proovisid taastada sõjajärgset kaitsealuste muististe nimekirja. Laikre lahkus inspektori kohalt 1950. aastal (Vint 1982, 17).

Foto 2. Esimene II Maailmasõja järgne arheoloogiamälestiste inspektor Raivo Laikre aastatel 1949–1950 (foto A. Krauti erakogust).

Nimekirja kinnitamise protsess venis, kuna pidevad muutused territoriaalsete administratiivüksuste osas nõudsid valminud nimekirjade pidevat kohendamist (Vint 1982, 48–49). Ka tekkisid probleemid mõningate muististe arvelevõtmisega, mille nimetustes oli kasutatud toona ideoloogiliselt vastuvõetamatuid sõnu (Vint 1982, 61). Nii sai toonane inspektor tugevasti pragada, kui oli nimekirjadesse arvanud “ohvrikiivid” (Vint 1982, 61). Aastatel 1953–1954 oli lühikest aega arheoloogiainspektoriks ka Lev Kerro (Kornav [1970–1990]).

1953. aastal moodustati Eesti NSV Kultuuriministeerium ning selle alluvusse loodi Kultuurhariduslike Asutuste Peavalitsus. 1953. aastal loodi Kultuuriministeeriumi juurde Kultuuriliste Mälestusmärkide Kaitse Riiklik Inspeksioon, mis likvideeriti aga juba 1954. aastal, kui NSV Liidu Kultuuriministri asetäitja korraldusel annuleeriti Eesti NSV Kultuuriministeeriumi struktuur (Alatalu 2012, 52). Peavalitsus jagati Kunstide Valitsuseks ja Kultuurhariduslike Asutuste Valitsuseks, mille alluvuses hakkasid tööle inspektorid (Alatalu

¹⁶ Raivo Laikre (1922–1999) oli koorijuht ja muusikapedagoog.

2012, 52). 1956. aasta määrusega seatud mälestiste kaitse kord (Tvauri 2006, 257) nägi ette ka muististe järelvalve funktsiooni loomist ja mälestiste kandmist majandite maakasutusplaanidele (Tvauri 2006, 257), samuti ka usaldusmeeste võrgustiku taastamist. Loodi kaks inspektori kohta, kes tegutsesid ajavahemikul 1956–1960 (Alatalu 2012, 52). Üks inspektoritest tegeles ajaloo- ja arhitektuurimälestistega ja teine arheoloogiamälestistega. Ajaloo- ja arheoloogiamälestiste inspektorina töötas aastatel 1949–1968 Elfriede Vint (Kornav[1970–1990]).

Vaatamata sellele, et 1956. aastal täpsustati määrust ja kehtestati kindel kord, kuidas kaitsta ja registreerida kultuurimälestisi ENSV territooriumil¹⁷, jäi vastav ainult arheoloogiamälestistega tegelev organisatsioon loomata. Regulatsioon nägi ette ka muististe kandmist kolhooside maakasutusplaanidele, mis paljundati iga kolhoosi jaoks eraldi mõõtkavas 1:10 000 (Tvauri 2006, 257). Maakasutusplaanid muutusid peamiseks kartograafiliseks töövahendiks alles järgnevatel aastakümnetel, mil täpsemad topograafilised kaardid eeldasid eraldi teabevajadust ja juurdepääsuluba.

Maakasutusplaanid olid aga koostatud sageli samade ülelendude tulemusel saadud aerofotode põhjal, mis olid kasutusel ka topograafiliste kaartide koostamisel. Hoonete, kiviaedade, kivivarede detailsus oli täpne, kuid puudusid näiteks pinnavormid ja samakõrgusjooned ning kõik alad, mis ei olnud konkreetse majandi valduses, olid plaanidel julgeoleku kaalutlustel valgedes laikudena¹⁸. ENSV Kultuuriministeerium üllitas Elfriede Vindi mahitusel (Vint 1982, 70–80) samal aastal ka üsna asjaliku bülletääni „Hoolikalt kaitsta muinasvarasid”(Hoolikalt kaitsta muinasvarasid 1956), mis pidi tõstma kodanike teadlikkust muististest ja õpetas, kuidas toimida, kui muistis on leitud. Sisuliselt oli tegemist Leo Metsari koostatud “Muinasvarade kaitseks” ja 1951 aastal ilmunud “Hoolikalt kaitsta muinasvarasid” uusväljaandega (Metsar 1948; Metsar 1951; Metsar 1956). Juhist hakati koostama juba enne 1956. aasta määrust, sest ladumisele läks see juhhis 1956. aasta märtsis. Koostajatena on märgitud TA Ajaoloo Instituudi Arheoloogiasektori töötajad. Väljaannet trükiti 10 000 eks, mis oli rohkem kui piisav, et oluline info jõuaks nii kohalikele omavalitsusteni kui ka kodu-uurijate ja usaldusmeesteni (Vint 1982, 77). Järgnevalt väljavõtte tekstist, mis näitab selgelt antud teose detailsuse taset: *„Rauaja asulate ja sepikodade asemeid leitakse väga harva, sest paljud neist on jäänud põldude alla ja on künni läbi hävinud. Siiski võib neid*

¹⁷ Eesti NSV Teataja, 1956, nr. 16, 171

¹⁸ Maakasutusplaanide kasutustingimuste ja täpsuse osas andis sisendi telefoniintervjuu vormis A. Kraut (Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021)

mõnikord juhuslikult leida kruusakaevamistel ja ehitus- või muudel töödel. Iseloomustav on nendest säilinud paks must süsine kiht, mille paksus maapinnast arvates ulatub paarikümnest sentimeetrist kuni 1,5 meetrini. Välja tuleb sealt katkisi esemeid, iseäranis savinõutükke, nõgiseid koldekive, rauaräbu, tiigleid (vt. joon.17) jne.” (Hoolikalt kaitsta muinasvarasid 1956, 22).

Hästi on kirjeldatud ka künnikihi all olevaid võimalikke maa-aluseid põletusmatuseid, mille puudub konkreetne kivivare milliseid on ka Lääne- Eestis (Mandel 2012, 17). „*Loode-Eesti*¹⁹ *rajoonides (osalt ka mujal) on kalmete kivilademed mõnikord maasse süvendatud, mistõttu niisuguseid kalmeid väliselt ei märkagi. Et nad harilikult asuvad põldudel, on nad tihti künni all. Neid võib tunda nende kohal põllupinnal nähtavast mustemast süsisest mullast või ka nende kohalt väljatulevaist luukildudest ja leidudest. Niisuguseid kalmeid peaks praegu künni sügavamaks muutmise tõttu arvukalt ilmsiks tulema, iseäranis traktorikünni laialdasema tarvituselevõtmisega, mis nõuab põldudelt künni takistavate salakivide kõrvaldamist.” (Hoolikalt kaitsta muinasvarasid 1956, 18).*

Ka 12 aastat hiljem usaldusmeestele suunatud ENSV Kultuuriministeeriumi suunises soovitakse muististe tuvastamisel lähtuda sellest suurepärasest 1948–1956. aasta teosest (lisa 3).

Juhisega koos püüdis Elfriede Vint koos Osvald Saadrega (kes oli tema kontaktisikuks Ajaloo instituudis) (Vint 1982, 118) ka usaldusmeeste võrgustikku taastada. Selles osas oli tema enda mälestuste järgi suur roll Mart Tapuperal²⁰, Henn Moorale²¹ ja teistel kodu-uurijatel (Vint 1982, 97). Mõlemad aitasid inspektorit kaitse alla võtmist vajavate muististe osas ja usaldusmeeste leidmisel. Esimene neist Rapla rajoonis ja teine Viljandimaal (Vint 1982, 118).

Kui 1931. aastal oli kaitse all 1162 kinnismuistist, siis 1964. aastaks ei olnud see arv palju muutunud. 20 sõjajärgse aastaga oli arheoloogiamälestistena nimekirjas 1976 muistist (Tvauri 2006, 259), mis näitab selgelt, et uute muististe kaitse alla võtmine ei olnud prioriteet. Laiaulatuslik maaparandus oli andnud hea võimaluse uute muististe väljaselgitamiseks, samuti maakasutuskaartide kasutuselevõtt 1950. aastate teisel poolel. Mis olid need põhjused, mille tõttu jäi muististe kaitse alla võtmine sisuliselt kaheks kümnendiks soiku? Kindlasti ei

¹⁹ Esimeses 1948. aasta juhendis “Muinasvarade kaitseks” on Loode -Eesti asemel Lääne- ja Harjumaal. Ilmselt ei olnud see varasem sõnastus poliitiliselt piisavalt korrektne.

²⁰ Mart Tapupera (1907–1974) kodu-uurija. Vaata ka: <https://www.geni.com/people/Mart-Tapupere/6000000011102768368>

²¹ Eesti ajaloolane ja arheoloog. Töötas Viljandi muuseumis.

saa siin nõukogude korda süüpinkki panna, kuna kõik eeldused muististe aktiivseks väljaselgitamiseks ja inspekteerimiseks olid justkui loodud. Elfriede Vindi mälestustest selgub, et uusi muistiseid oli küll, mida kaitse alla võtta. Enne 1964. aasta seadust oli tema enda ütluste järgi täiendavalt olemas info 2000 uue muistise kohta (Vint 1982, 175). 1964. aasta seadusse jõudis neist vaid umbkaudu 600 (Vint 1982, 175). Põhjused ei ole selged.

Põhjuste tagamaid tuleb ilmselt otsida juba 1925. aastast, kui valmistati ette esimesi arheoloogiamälestiste nimekirju. Toonase Muinsusõukogu detsembri istungi protokollist järeldub, et kaitsealuste muististena nähti vaid terveid kinnismuistiseid ja muististe registreerimise rõhuasetus oli valdavalt hästi säilinud kalmetel ja linnamägedel (ERA. 118.5.346 leht 21). Järgnev väljavõte pärineb sama istungi protokollist:

5. Mag. Moora annab hra Ney ettepanekul lühikese ülevaate Arkeoloogia kabineti esiajalooliste kinniste muinasjäänuste kaitseks tehtud eeltöist. Üliõpilaste kihelkondade kirjelduste põhjal on kokku säetud sedelkatalog muinasjäänustele, mis Arkeoloogia kabineti arvamusel kaitset vajavad. Sinna on võetud ainult kindlad ja sedavõrd hästi alalhoidunud muinasjäänused, et nende uurimine pakub teaduslikku huvi. - See nimestik võetakse tervena vastu.

Selline tendents kestis sisuliselt ka kogu viiekümnendate vältel. Sellist selektiivset suhtumist muististesse iseloomustab V. Lõugas järgmiselt: „Enamus muististest on ju rikitud, 2/3 on osaliselt hävinud. Kivid peale toodud jne. maaparanduse ajal. Siin oli välja jäetud ja hävitamisele jäetud tohtu hulk ajalugu.” (Lõugas 1995)

1955. aastal ilmunud ENSV TA Ajaloo instituudi kogumikus „Muistsed asulad ja linnused” teatab toonane arheoloogiaosakonna juhataja Harri Moora, kelle vastutada oli ka arheoloogiamälestiste registri pidamine ja täiendamine: „Kuna meie vabariigi ala on muistsete mälestusmärkide suhtes võrdlemisi tihedalt läbi otsitud, ei ole loota, et tähendatud arv veel oluliselt tõuseks.” (Moora 1955, 46). Siin püüan olla mittetendentslik ja täpsustan, et jutt on ümmarguselt sajast kaitsealusest linnamäest. Oluline on seejuures aga fakt, et asulaid oli toona uuritud vaid seoses maalinnadega ja avaasulatele tähelepanu eriti ei pööratud, kui nad just kiviaegsed ei olnud. Seega ei saa aga seda avaldust kõikidele muististele laiendada. Kogumikus avaldatud Lembit Jaanitsa ülevaateartiklis „Neoliitilised asulad Eesti NSV territooriumil” teatab autor uute neoliitikumi asulakohtade leidmisest Peipsi ja Võrtsjärve vesikondades (Jaanits 1955, 179). Seega ei olnud huvipuudus uute muististe otsimise vastu üleüldine, pigem võib näha selles tegevuses puudust just organisatoorses osas. Mälestiste

väljaselgitamine ja inspekteerimine ei olnud institutsionaalselt paigas ja puudusid vastutajad. Ka L. Metsari „Muinasvarade kaitseks” 1948 ja „Hoolikalt kaitsta muinasvarasid” 1956 oli paljulubav algus ärgitamaks uute muististe otsimisele, mis aga ei realiseerunud ressursside vähesuse ja institutsionaalse leiguse tõttu. Vello Lõugas iseloomustab selle perioodi õhkkonda, mil maaparandus võimaldas muististe registreerimisega aktiivselt tegeleda, kuid akadeemiline arheoloogia ei läinud sellega kaasa, üsnagi ilmekalt, reljeefselt ja kokkuvõtvalt oma sõnavõtus Harri Moora konverentsi järgsel koosviibimisel Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurijate ringis 02.03. 1995: „*Halb hallitus, mis levis aastakümneid meie arheoloogias.*” (Lõugas 1995).

Nagu Vello Lõugas 1987. aastal ajalehe “Sirp ja Vasar” artiklis „paksus kirjas ja rõhutatult” nendib: „*/.../ tolleaegse arheoloogiateaduse metoodilise taseme tõttu uuriti ja kaitsti eeskätt või ainult silmapaistvaid muistiseid — linnamägesid, hästi säilinud kivikalmeid jne. See suhtumine määras hukkamisele sadu või isegi tuhandeid kinnismuistiseid. 1930. aastate lõpuks muinsuskaitse sisuline töö paranes, kaitstavate mälestiste arv kasvas 1314-ni, kuid valikmuististe kaitsmise idee elas edasi, 1960. aastatesse välja.*” (Lõugas 1987, 12)

Kindlasti võiks osaliselt Vello Lõugas avaldustega nõustuda, küll aga mitte täiesti. Arheoloogi vaade võib mõneti erineda sellest, mis tegelikult kaitse alla võtmise ja väljaselgitamise protsessis sellel ajavahemikul toimus. Pigem on küsimus sihtgruppides, kes võtsid või kellele oli see pandud kohustuseks ühel või teisel perioodil ja kui efektiivselt see tegevus oli korraldatud. Samuti tuleb arvestada, millised ressursid olid kasutada, sest ulatuslik muististe väljaselgitamine vajab vahendeid ja koolitatud inimesi. Kindlasti on oluline ka mõista, et uute muististe avastamine ja arvelevõtmine seab ka kohustuse nende kaitsmiseks, mis ilmselgelt antud perioodil käis vastutavatele institutsioonidele üle jõu. Seega võis toonaste arheoloogide teatud loidumuse taga olla ka teadmine, et uute muististe avastamine täiendab küll olemasolevat arheoloogiliste allikate baasi, aga samas nende uute muististe oht saada hävitatuks nullib selle edu. Ehk siis omamoodi võeti seisukoht „parem, kui me neist ei tea”. Üheks põhjuseks võis muidugi olla ka teatud pettumus arheoloogide poolel 1949–1950 sündmuste tõttu. Hävis ju tohutu töö mida tehti usaldusmeeste võrgu taastamise suunal ja arheoloogiamälestiste inspeksioonide läbiviimine ei olnud enam ametlikult TA Ajaloo Instituudi kohustus.

Ühiskondlikul tasandil oli vaatamata rasketele aegadele, millest enamus moodustas sõjajärgne ülesehitus, aga jätkuvalt huvi koostöökse nii riigi kui teadusega kodukandi ajaloo ja

kultuuri vallas. Üheks selliseks initsiatiiviks oli kodu-uurimise liikumine. Kodu-uurimise liikumise lahutamatuks osaks oli ka Eesti Vabariigis kohalike kultuurimälestiste ülestäheldamine ja vastavatest leidudest teavitamine. Sõjaeelsel perioodil efektiivne usaldusmeeste võrgustik oli küll kannatada saanud, kuid piisav, et oma aktiivsust üles näidata. Esimesed impulsid selle tegevuse korralduslikus osas tulid aga üsnagi ootamatult geograafide poolt. Või kas ikka nii ootamatult?

1955. aasta 15. novembril asutati NSVL Geograafia Seltsi filiaalina Eesti Geograafia Selts. Mitte Eesti NSV Geograafia Selts, vaid just nimelt Eesti Geograafia Selts (EGS). Ääremärkusena siinkohal, et Vene Geograafia Selts (asut 1845) tegi läbi nimemuutuse, teisenedes NSVL Geograafia Seltsiks²². EGS Asutajate hulka kuulusid ka kodu-uurimise liikumise taaselustajad Vello Tarmisto²³ ja Endel Varep²⁴. Esimene EGS aastaraamat ilmus 1957. aastal (Eesti Geograafia Seltsi (EGS) aastaraamat 1957). Esimese aastaraamatu saatesõnade lõpus loeme: „*Eesti Geograafia Selts loodab, et tema aastaraamat, mille eesmärgiks on kaasa aidata geograafilise uurimistöo ja kodu-uurimise arengule, koondab enda ümber arvuka kaastöölise-geograafide pere.*” (Eesti Geograafia Seltsi (EGS) aastaraamat 1957).

Kas mitte ei näe me siin üleskutset usaldusmeestele, sest kes muud need kaastöölised ikka on kui mitte usaldusmehed.

Veelgi enam, 30. märtsil 1957. aastal enne esimese aastaraamatu ilmumist peeti EGSis maha nõupidamine, mille käigus lepiti kokku EGSi eesmärgid. Olulise osa eesmärkidest moodustas nn kodu-uurimise plokk. Järgnevalt väljavõte otsustatust:

“D. Teadusliku kodu-uurimise alal: 1) Tunnistada vajalikuks uuesti organiseerida kohaliku ajaloo, geograafia ja majanduse uurimist rajoonide lõikes, tõmmates selleks kaasa kohalikke töötajaid, eriti geograafia õpetajaid. 2) Laialdaselt propageerida koduloo-muuseumide rajamist rajoonides ning koolide juures ja aidata kaasa nende geograafilise osa kujundamisele. 3) Arendada kodumaa tundmist ja turismi Eesti NSV-s ning anda välja seeria raamatuid kodumaa kaunimatest paikadest. 4) Kaasa aidata looduskaitsele ning looduskaitse idee propageerimisele. 5) Luua Loodusuurijate Seltsiga ja teiste asjasthuvitatud asutuste ning

²² Eesti Geograafia Seltsi kohta vaata ka: <http://egs.ee/egs/meist/>

²³ Vello Tarmisto (1918–1991) oli majandusteadlane ja kodu-uurija. Oli nii EGSi, kui ka ENSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjoni juhatuses. Vaata ka: http://entsyklopeedia.ee/artikkel/tarmisto_vello

²⁴ Endel Varep (1915–1988) oli geograaf, kartograafia ajaloolane. Oli nii EGSi, kui ka ENSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjoni juhatuses. Vaata ka: http://entsyklopeedia.ee/artikkel/varep_endel2

organisatsioonidega ühine organ kodu-uurimise organiseerimiseks.” (Eesti Geograafia Seltsi(EGS) aastaraamat 1957, 241).

Geograafia oli toona tihedalt seotud asustusajaloo uurimisteedega, mis osaliselt kattusid ka arheoloogide, küll aga hilisemate uurimistöödega (Moora 1966; Lang 1996). Juhtivateks asustuse ajaloolasteks olid kindlasti geograafid Endel Varep ja Kallio Kildema²⁵, kes on ka arheoloog Tanel Moorale teenäitajaks olnud (Moora 1999, 114–119). Mõlemad olid ka Kodu-uurimis komisjoni liikmed. Ühtlasi iseloomustab arheoloog T. Moora oma asustusajaloolise diplomitöö kaitsmise järgset vestlust isa Harri Mooraga aastal 1966 järgmiselt: „/.../ olin ühtäkki lõpetanud asustusajaloo osas kaitsnud diplomitöö ja tegin isale selgeks, arheoloogiaga ei lahenda siin ja see saab vaid olla maateaduse osa ja mul tuleb otsast peale alata...” (Moora 2016). See tõdemine näitab, kui suur mõju oli toona geograafidel arheoloogia suunamisel.

Just need kokkulepped, mis antud nõupidamisel sõlmiti ja otsuste näol paberile trükiti, saidki suunanäitajateks muuhulgas ka usaldusmeeste kaasamisel, küll aga palju laiemas kontekstis.

Selgelt kajastub selles otsuses püüd taastada sõjajärgne traditsioon, mis sai alguse maakonna kogumike loomisest aastal 1925 mil ilmus esimene teos “Tartumaa” (ka kihelkondade arheoloogilised kirjeldused pidid ju jõudma sinna) ja päädis 1939. aastal TA juurde loodud Kodu-uurimisseltsi üldteose „EESTI” initsiatiiviga 1940²⁶. Püüd, mis hõlmas nii geograafide, ajaloolaste, arheoloogide ja ka palju teiste teadusharude panust. Tuletame siin meelde, et 1936. aastal, kui loodi muinsuskaitseinspektori ametikoht, loodi paralleelselt ka looduskaitseinspektori koht²⁷. Looduskaitsejad jätkasid pisteliselt muististest teatamist ka 50ndatel aastatel (Lõugas 1987,12).

Nii tegigi 1957. aasta novembris EGS koostöös Looduseuurijate seltsiga (LUS) ENSV Teaduste Akadeemia ettepaneku luua Teaduste Akadeemia juurde Kodu-uurimise komisjon (Järv 1977, 159).

²⁵ K. Kildema rollist enda, kui teadlase kujunemisel räägib T. Moora lähemalt: Moora Tanel. Kõne Lahemaa rahvusparki aastapäeval 22. jaanuar 2016:

https://www.youtube.com/watch?v=_22JVnyk3ZM&list=PL7hgV2MKWhEY-qB6-OIshR5YI_1J0CLnT&index=15

²⁶ Vaata ka: http://entsyklopeedia.ee/artikkel/eesti_kodu_uurimise_selts

²⁷ Esimeseks looduskaitseinspektori oli Gustav Vilbaste. Vaata ka: http://40.113.101.51/artikkel/eesti_looduskaitse_alased_seadused

Akadeemik Hans Kruusi kui “nõukogude” teadlase maine oli Teaduste Akadeemias aastaks 1957 taastunud. Julgeolekutöötajate poolt eeluurimisvanglas jõhkralt piinatud esseeris²⁸ ei nähtud ilmselt enam ohtu sotsialistlikule ühiskonnale. Pealegi olid ajad muutunud ja Hruštšovi sula kogus tuure. Nii otsustas Teaduste Akadeemia presiidium 1958. aasta sügisel, kuigi otsus komisjoni loomise kohta oli juba aasta alguses tehtud, komisjoni juhiks määrata akadeemik Hans Kruusi (Kivimäe, 185). TA Ajaloo Instituudi vanemteaduri kohale asus Kruus tööle alles 1958. aasta suvel (Kivimäe, 183). Ajaloolaste ringkonnas sai Hans Kruus endale austava hüüdnime „Pühad säilmed” (Vint 1982, 133).

ENSV Teaduste Akadeemia aastakoosolekul 28. mail 1959. aastal teeb Kruus pika ettekande „kodu-uurimise olukorrast ja ülesannetest Eesti NSV-s” (Kruus 1959, 7). Programmilise üleskutse vormis esitatud ettekanne teeb stardi ka komisjoni teataja „Kodu-uurimise teateid” avaldamiseks. Esimene number ilmus 1959. aastal (Kruus 1959, 7).

Eesti kodu-uurimise organisatoorne häll tekkis juba 1914. aastal EKS (Eesti Kirjanduse Selts) kodu-uurimise toimkonna näol (Kruus 1959, 14). Olles ise liikumise loojate kaasaegne, rõhutab Hans Kruus esimeses teadete numbris (Kruus 1959, 14) Tartu Ülikooli geograafia professori Johannes Gabriel Granö rolli EKS kodu-uurimise toimkonna esimehena 1920–22 (Kruus 1959, 15). Vaatamata sellele, et Kruus oli nõ ninapidi kogu protsessi juures (Kivimäe, 59), ei esita ta neid väiteid mitte enda mälestustena, vaid viitab EKS aastaraamatule 1957. aastast, kus ilmus geograaf Endel Varepi artikkel „Füüsilise geograafia olukorrast ning edasiarendamise perspektiividest Eesti NSV-s”(Varep 1957, 22). Artikkel räägib pikemalt ka maakondliku koguteose „Eesti” koostamisest ja väljaandmisest, mille koostamise juures oli ka Endel Varep, kes 1937. aastal uuris Keila kihelkonda (Tõnisson 2019, 22). Kruus ei maini, et koguteose „Eesti” eelkäija „Eesti, Maa, Rahvas, Kultuur. 1926”, mille eestvedamist alustas Haridusministeerium juba aastal 1918, koostaja oli just tema ise. Kusjuures arheoloogia osa kattis antud teoses A. M Tallgren. Tallgreni algatatud kihelkondade arheoloogiliste muististe kirjeldamine pidi ju ka oma väljundi leidma just maakondlikes koguteostes (Jaanits 1995, 12). Liigne tähelepanu Kruusi enda tegemistele Eesti Vabariigi ajal ei oleks ilmselt talle kui kunagisele Asutava Kogu ja Riigikogu liikmele midagi head tähendanud. Vaatamata sellele võtab vastloodud Kodu-uurimise komisjon Hans Kruusi juhtimisel endale ambitsioonika ülesande suurteose „Eesti NSV rajoonid ja linnad” koostamise ja väljaandmise (Kruus 1959, 21). Eesti Vabariigi aegsete stipendiaatide asemel (loe näitel) tehakse ettepanek asutada

²⁸ Vaata ka: https://et.wikipedia.org/wiki/Eesti_Sotsialistide-Revolutsoon%C3%A4%C3%A4ride_Partei

rajoonides nn kodu-uurimise toimekonnad. Vastav juhend, mis on allkirjastatud ENSV haridusministri, ENSV kultuuriministri ja Kodu-uurimise komisjoni Hans Kruusi poolt, ilmub 12. juunil 1959. aastal (Kodu-uurimise teateid (KUT), 1, 1959, 28–30). Kuigi antud kogumik, mis pidi iga rajooni osas koosnema 8–10 autoripöögast (KUT 1 1959, 32), kunagi ei ilmunud, oli eesmärk ülimalt ambitsioonikas.

Juba esimeses kogumikus „Kodu-uurimise teateid” tuuakse ära ka metodoloogilised juhised kodu-uurimise läbiviimiseks ja dokumenteerimiseks. Metodoloogilises juhises kodu-uurimislõigu kogumiku koostamiseks (KUT 1 1959, 31–34) antakse ette kogumiku vorm ja sisukord. Sisukorras tuuakse kõige muu hulgas välja ka peatükk, mis peaks kirjeldama muinasaega. Veelgi enam, lühike prospekt (KUT 1 1959, 34–40) kirjeldab juba üsna detailselt, mida tuleks uurida ja millist infot koguda. Nimelt nähakse ajaloolases peatükis vormilist ülesehitust järgnevalt: *„Artiklid esitatakse siin kronoloogilises järjekorras alates **muinasajaga**. Siin avaldatakse artikleid kohalikest muistsetest asulatest, linnamägedest, kalmetest, ohverdamispaikadest ja muinasaja leidudest ning nendega seotud rahvapärimestest”* (KUT 1 1959, 37).

Selline lähenemine ja üleskutse just eriliigiliste muististe kohta käiva teabe kogumiseks on märgiline. Kuna antud prospekti koostas Kodu-uurimise komisjon, võib arvata, et üks sisendi andjatest oli TA Ajaloo instituudi arheoloogiasektori vanemteadur arheoloog Lembit Jaanits, kes oli ise ka komisjoni liige (KUT 1 1959, 42). Ilmselt oli selle ülesande delegeerinud talle arheoloogiasektori juht Harri Moora. Lembit Jaanits oli igati sobilik kandidaat, kuna tema puhul ühildusid väga laiad interdistsiplinaarsed huvid ja teadmised. 1948. aastal oli ta esimesi, kes hakkas asulate kultuurikihi tuvastamisel kasutama fosfaatanalüüsi. Kultuurikihi dateerimisel ilmselt ka esimene NSVL-is, kes hakkas kasutama raadiosüsiniku meetodit koostöös geoloogide ja paleobotaanikutega (Peets 2000, 87). Seega igati sobilik teadlane koostööks geograafide, mullateadlastega jne. Arheoloogiasektori juht Harri Moora ise aga distantseerus komisjoni tööst. Põhjuste tagamaad jäävad arusaamatuks. 1957. aastal käis H. Moora Rootsis, mida tema tütar geograaf Ann Marksoo kirjeldab kui KGB missiooni (Marksoo 1999, 139). Pole välistatud, et ta nägi ka selles liikumises lihtsalt julgeolekuteenistuste püüdu rahvuslikult meelestatud isikute kaardistamiseks ja tabamiseks. Seega võis olla tegemist ideoloogilise konfliktiga, mille üheks pooleks oli Hans Kruus ja tema minevik. Võibolla ka hirm osaleda selles väliselt marksistlikus, aga sisult kodanlikus ettevõtmises. Moora oli ju repressioonidest imekombel pääsenud. Arheoloogiamälestiste inspektoril Sulo Kaartil näiteks ei läinud nii hästi ja ta hukati Saksamaa okupatsiooni vägede

poolt süüdistatuna poliitilises tegevuses (Russow 2021, 10). Ometigi oli H. Moora ju ka Johannes Varese valitsuses H. Kruusiga koos haridusministri Johannes Semperi asemistri rollis (Russow 2021, 7). Võibolla mängis rolli ka teatud pettumus, mis kaasnes 1949–1950 aastate sündmustega (Lõugas 1991, 18).

Tunnetuslikult olid sõda ja repressioonid olnud alles eile, seega tasus ka homse suhtes veel ülimalt ettevaatlik olla. Homme võis hirmufaktorina aga üsna kaua kesta. Vahest aastakümneid.

Seega on viiekümnendate teises pooles toimunud muutused laiema taustaga ning konkreetse rahvuspärandi, olgu see siis loodus, kultuur ja sealhulgas ka arheoloogia, eraldi käsitlemine on võimatu. Soodsad tingimused sellisele arengule lõi siin NSVL keskaparaadi soosiv suhtumine, kelle mõtlemisvõime ja orientatsioon olid suures „sulas” ilmselt tõsiselt kannatada saanud. Kodu-uurimine oli populaarne üleliiduliselt. Eestis aga iseloomustas seda marksistlik-leninlik retoorika, mille tegelik varjatud eesmärk on kodanliku korra saavutuste kordamine ja edasiarendamine. Tähelepanuväärne on see, et sellega läks kaasa suur hulk teadlasi vaatamata nende poliitilisele minevikule ja olevikule. Kui Vello Lõugas 1987. aastal tagasivaatena nendele aastatele täheldas, et mõningane roll kohaliku aktiivi kaasatõmbamisel oli Kodu-uurimise Komisjonil (Lõugas 1987, 12), siis minu arvates on see vägagi pinnapealne lähenemine. Kodu-uurimisliikumisse oli kõrghetkel kaasatud üle 5000 liikme (Alatalu 2012, 141), mis õigesti motiveerituna oleks kindlasti andnud suure panuse ka arheoloogiliste muististe väljaselgitamisele. Kindlasti on olnud tugev tõetera sees Vello Lõugase tõdemises, et kui 1961. aastal hakati esimese sõjajärgse muinsuskaitse seadusandlusega tegelema, oli üheks ülesandeks uue muististe nimekirja koostamine, kuna eelneva andmed olid puuduliku muististe väljaselgitamistöö tõttu kesised. Samas annab Lõugas ka võrdluse, mille järgi on sõjaeelse 1314 muistise asemel nimekirja saadud 1976 muistist (Lõugas 1987, 12). Seega ei saa väita, et kinnismuististe arv oli säilitanud sõjaeelse taseme. Ilmselt selle algatuseta, mis viiekümnendate lõpus 1955–1959 kodu-uurimise osas tekkis, ei oleks aastal 1961 ilmselt sedagi juurdekasvu olemas. Arheoloogide arv 1950.–1960. aastatel kõikus 5–10 vahel (Lang 2000, 73) ja ilma selliste tugijõududeta, nagu seda olid usaldusmehed Eesti Vabariigi lõpus, ei olnud uute muististe kohta käiva info kogumine võimalik.

4. O. Raudmets, artiklid ja seadused (1960–1968)

1961. aasta juunis võeti vastu esimene sõjajärgne muinsuskaitset reguleeriv seadus (EESTI NÕUKOGUDE SOTSIALISTLIKU VABARIIGI SEADUS Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi kultuurimälestiste kaitse kohta) (Eesti NSV Teataja, 1961, nos. 23, 80). Kodu-uurimiskomisjoni lobistide edukusest annab tunnistust ka seaduses kulmineerunud kohustus omavalitsustes ühiskondlike usaldusmeeste võrgu rakendamiseks:

„§ 7. Ühiskondliku aktiivi rakendamiseks kaitsealases töös organiseerivad töörahva saadikute nõukogude täitevkomiteed koostöös kultuurimälestiste kaitse vabariiklike organite ja kodu-uurimise toimkondadega ühiskondlike usaldusmeeste võrgu.” (Eesti NSV Teataja, 1961, nos. 23, 80).

Veel sama aasta alguses ilmunud Kodu-uurimise teateid nr 3 andis arhivaar ja tuntud kodu-uuriija Voldemar Miller põhjalikud juhised, kuidas kasutada kodu-uurimise, eriti geograafilis-topograafilisi allikaid kunagiste asulate ja mõisate paremaks lokaliseerimiseks maastikul (Miller 1961, 14–15). Samuti, kuidas oma leide kirjeldada ja arhiveerida. Üllatusena näeme, et ühena allikatest pakutakse ka 17. sajandi kaarte (Miller 1961, 15). Üllatavalt sarnane lähenemine tõuseb Inglismaal, mis väljendub Osbert Crawfordi 1953. aasta teoses „Archaeology in the Field”, mida võib pidada briti arheoloogide leire ja maastikuarheoloogia metodoloogiliseks piiblik²⁹. Muuhulgas oli Crawford ka tuntud marksist ja kuulus nn „NSVL sõprade” ringkonda³⁰.

1961. aasta sügis oli olulise ja suunamuutva tähendusega Nõukogude Liidus ja ilmselt ka globaalses võtmes. Toimus NLKP 22. Kongress. Kongressil kinnitati „Kommunismiehitaja moraalikoodeks”. Samuti otsustati, et aastaks 1980 saabub NSVL kommunism (tegelikult saabusid olümpiamängud). Kongressi eelviimasel päeval 30. oktoobril viidi salaja mausoleumist Stalini laip Kremli müüri juurde³¹ ja Novaja Zemljal katsetati termotuumarelva, mille plahvatusjõud oli 50–60 megatonni ja mis on jäänud siiani suurima plahvatusjõuga tuumakatsetuseks.

²⁹ Vaata ka: https://en.wikipedia.org/wiki/O._G._S._Crawford

³⁰ Samas

³¹ Vaata ka: РИА Новости (no date) День, когда Сталин оставил Ленина лежать одного - РИА Новости, 07.06.2008. Available at: <https://ria.ru/20061031/55259824.html>

1962. aastal ilmus aga jälle kodu-uurijate kogumik. Kogumiku kolmanda numbri juhatas sisse Hans Kruusi artikkel „Kodu-uurimise osa kommunistlikus ehitustöös” (Kruus 1962, 3–16). Kui jätta kõrvale kommunismi ülesehitusega seotud retoorika, siis sisaldab see üleskutset ja juhiseid rajoonide kodu-uurimise toimkondade kaastööliste kaasamiseks. Kuna NLKP 22. kongressil toonitati jällegi kodanlike igandite kahjulikku mõju, toob Kruus välja ka Hruštšovi tsitaadi: *„...igandid on kohutav jõud, mis luupainajana rõhub inimese mõistust ja takistab mõningatel nõukogude inimestel täies ulatuses ilmutamast oma loovaid võimeid”* (Kruus 1962, 15). Ehk siis omamoodi hoiatus mitte liialt innustuda pärimuste ja vanavara kogumisel. Omavahelise vestluse käigus 02.06.2021 (Telefoniintervjuu Jüri Kivimäega 2.VI. 2021) arvas ajaloolane J. Kivimäe, et ilmselt 22. kongressil oli teatud pidurdav mõju nendele leevendavatele protsessidele, mis Stalini surmale järgnesid. Jätkuvalt oli küll sula, kuid alates 1961. aasta kongressist ohjeldatud kujul. Selliseid repressioone enam ei kaasnenu nagu 1950. aastate alguses, küll aga võis liigne kallutatud kodanlike igandite poole pöörduda töökoha kaotuse ja üldise avaliku hukkamõistuga. Seega tuleks H. Kruusi sissejuhatust võtta kui targa ja elukogenud inimese hoiatust ja seda mitte üle politiseerida.

Kogumiku teeb eriliseks ka see, et esmakordselt lisandub metodoloogilise juhise ka arheoloogia osa. Lembit Jaanits, kes on Kodu-uurimise Komisjoni juhatusse kuulunud alates selle loomisest 1959. aastal, toob artiklis „Kodu-uurijate ülesandeid arheoloogia alal” esmakordselt kodu-uurijate ette oma nägemuse, kuidas peab kodu-uurija käituma arheoloogilisi leide leides ja leirates (Jaanits 1962, 53–55). Samuti nähakse esmakordselt ka seda, et kodu-uurijatest võib olla kasu muististe väljaselgitamisel. Eriti näeb Jaanits vajadust suunata kodu-uurijate (usaldusmeeste) tähelepanu maa-aluste kalmistute ja kindlustamata asulate leidmisele (Jaanits 1962, 54). Rauaaja asulate laiem arvelevõtmine oli alles alanud ja nende tuvastamine maastikul veel lapsekingades. Enne sõda 1935. aastal moodustasid avaasulad vaid ühe protsendi kõigist kaitsealustest muististest (Hurt 2015, lisa 4). Jaanits kiidab ka neid kodu-uurijaid, kes on juba väärtuslikest muististest teatanud, ja innustab populariseerima, et iga kodanik oleks oma koduümbruse arheoloogilistest objektidest teadlik (Jaanits 1962, 55). Leire metodoloogia poole pealt soovib Jaanits külastada juba olemasolevaid kalmeid ja muid muistiseid, et mõista nende paiknemise seaduspärasusi maastikul (Jaanits 1962, 54). Samuti tõdeb autor, et kodu-uurijad võivad tunda oma kodukohta ja selle muistiseid paremini kui arheoloogid (Jaanits 1962, 54). Lembit Jaanitsa sulest 1962. aastal ilmunud juhise ja eelpool kirjeldatud juhised saavad ilmselt teenäitajaks paljudele usaldusmeestele, kes järgnevatel aastatel maastikul uusi muistiseid leiravad.

Kindlasti vajab märkimist ka kodu-uurijate initsiatiivil peetud koosolek TA Kodu-uurimise Komisjonis 1961. aastal, kui komisjoni oli kutsutud ka Elfriede Vint kui toonane arheoloogiamälestiste inspektor (Vint 1982, 133). Komisjonis käidi välja idee alustada arheoloogiamälestiste kartoteegi koostamist, mille haldajaks võiks jääda komisjon (Vint 1982, 133). Seda ideed aga edasi ei arendatud. Siiani oli kogu info avastatud muististe kohta laekunud sporaadiliselt nii muuseumitesse kui ka arheoloogiasektorisse ja muidugi ka inspektorile. Pole ilmselt juhuslik, et samal aastal laekus TA Ajaloo Instituudi poolt hävitav kiri ENSV Kultuuriministeriumile, kus kritiseeritakse inspektori senist tegevust mälestiste kaitse korraldamisel (Vint 1982, 137). Viidatakse ka sellele, et inspektor ei oma ajalooharidust ega arheoloogi elukutset (Vint 1982, 137). Pöördumise üheks allkirjastajaks on Harri Moora (Vint 1982, 137).

Usaldusmehena ja leiramise aktivistina kerkis 1961. aastal esile toonane teetöoline ja endine vallasekretär Oskar Raudmets. Oskar Raudmetsa huvi arheoloogia vastu võib tema enda sõnadele toetudes seostada lapsepõlves kogetud elamusega, mille ta sai kirjelduse järgi arheoloogilistelt kaevamistel: *„Koolipõlves suvevaheaegadel karjas käies kogusin vihikulehtedest kokkuõmmeldud väikesesse märkmikusse kirjutisi ühest või teisest ümbritsevast – enamasti loodusest. Praeguse arheoloogiaalase kodu-uurimise suunas hakkas kõik kujunema kümme aastat hiljem, kui käisime vennaga 26. juulil 1936. aastal Iru linnamäel toimunud väljakaevamistel kohapeal tutvumas. Arheoloogilisi uurimistöid juhendasid seal arheoloogid Harri Moora, Artur Vassar ja Richard Indreko”* (Raudmets 2014, 35).

Selline vahetu kokkupuude arheoloogiaga varases nooruses on ka teistele hiljem tuntud arheoloogidele ja arheoloogiahuvilistele elukestva kogemuse jätnud ja päästnud valla soovi avastada uusi muistiseid (ERA.5025.2.18359 leht 7, leht 18, leht 25; Raudmets 2014, 35). See on võrreldav etnobotaanilise kogemusega, mis võib kujuneda kireks ja elukutseks just lapsepõlve või noorukiea positiivse kogemusega kas siis vanavanemate või muu teadjama inimesega looduses taimi korjates (Reyes-García *et al.* 2007, 182). Sageli ongi just loodushuvi viinud muististe avastamisele ka hilisemas eas. 1963. aastal asus Tartu Metsamajandisse Eesti esimese sõjajärgse looduskaitseinspektorina tööle Veljo Ranniku (Sillaots 2014, 37). Taimi Tulva koostatud kogumikus „Veljo Ranniku – Eesti looduskaitse legend” kirjeldab legend järmiselt oma kogemust seoses sõjaeelsete looduskaitseimekirjade taastamisega: *„Püüdsime objektidele alati leida ka lisaväärtust, eriti seost kultuurilooga. Niiviisi sai sisuliselt kaitsta ka kultuuri- ja ajaloomälestisi.”* (Jüriado 2014, 14). Veljo

Rannikust kujunes teatud mõttes sild muinsuskaitse ja looduskaitse vahel (Kraut 2014, 77). Osad looduskaitseobjektid said tänu tema algatusele ka kahese kaitse alla võetud. Üks paljudest neist on Vilina linnamägi. Vilina linnamägi on kaitse alla võetud 17. juuni 1964. aasta Jõgeva Rajooni TSN TK otsuse nr 94 „Looduse kaitsest Jõgeva rajoonis” lisa 2 „Riikliku kaitse all olevad vabariikliku tähtsusega looduskaitse objektid” punktiga 10 „Vilina linnamägi”. Veljo Ranniku tehtud arvukad muististe ülevõtted on siiani Kultuurimälestiste registris avalikult kättesaadavad³².

Oskar Raudmetsa otsingud, mis kohati avaldusid maastiku süstemaatilisel läbi käimisel, tõid arheoloogiale juurde tema enda hinnangul umbkaudu 600 uut seni avastamata muistist.. Täpsemalt 327 kultusekivi (lohukivi), 155 asulakohta, 72 kivikalmet, 20 rauasulatuskohta, 6 muistset põldu, 7 nn vanade saunade aset (Raudmets 2014, 353). Oma peamiseks huviobjektiks on ta aga pidanud just lohukive (end väikeselohulised kultusekivid). Esimesed lohukivid leidis Raudmets juba 1961. aastal (Raudmets 1988, 82). Olles sellest hetkest ka innukas mälestiste kaitse propageerija ja populariseerija, ilmus 1964. aastal ka esimene lohukive käsitlev artikkel „Harju Elus” (24. mai). 1964. aastaks oli Oskar Raudmets soovitanud kaitse alla võtta juba üle 30 leitud kivi (Raudmets 1988, 82). Raudmets pani oma metodoloogilise lähenemisega maastikul (süstemaatiline pinnakorje maastikul) aluse ka arheoloogide koolkonnale, kes peavad teda üheks teenäitajaks leire osas (ERA.5025.2.18359 leht 2, leht 25–26). Oskar Raudmetsa eripäraks oli kindlasti see, et ta pani rõhuasetuse eelkõige maastiku eripärade arvestamisele ja sellele, kuidas inimene seda muutnud oli, mitte niivõrd pärimuslikule infole. Omamoodi võib teda tema enese teadmata pidada protsessuaalse üheks eelkäijaks Eestis. Vähetähtis ei ole muidugi ka eelpool nimetatud populariseerimise tegevus. Võib väita, et ka siin oli Oskar Raudmets teenäitajaks, seda eelkõige piirkondlike ajalehtede tasandil.

Kooskõlas 1961. aasta seadusega loodi 1963. aastal Kultuuriministeeriumi juurde Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspektsioon, mille koosseisus töötas ajaloo- ja arheoloogiamälestiste inspektor. Sinna koondati ka Kunstide Valitsusest kunstimälestiste inspektori ametikoht. Inspektorid koordineerisid ühtlasi maakonnamuuseumide või rajoonide täitevkomiteede koosseisus töötanud kultuurimälestiste kaitse meetodikuid, kes siis omakorda valvasid kolhooside-sovhooside ja ametiasutuste mälestiste kaitse volinike (usaldusmeeste) üle (Alatalu 2012, 52).

³² Veljo Ranniku fotokogu vaata ka: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=photolibrary-collection-786>

1963. aastal ilmus arheoloogide Jüri Seliranna ja Evald Tõnissoni populaarteaduslik ülevaade Eesti muinasajast „Läbi aastatuhandete” (Selirand ja Tõnisson 1963). Lõugas kritiseeris seda ajalehes „Sirp ja Vasar” ja ühena märkustest tõi välja, et ei ole märgitud usaldusmeest Oras Reisi kui Asva linnuse esmaavastajat (Lõugas 1963).

1964 oli NSVL rahvusvaheline kultuurimälestiste aasta. Oluliselt olulisemaks rahvusvaheliseks sündmuseks samal aastal oli muidugi ICOMOS-i vastu võetud mälestiste ja ajalooliste paikade konserveerimise ja restaureerimise rahvusvaheline harta ehk Veneetsia harta (*Venice charter*)³³, millega loodi alused kultuurimälestiste säästlikule restaureerimisele ja konserveerimisele. NSVL harta koostamisel ei osalenud. Kultuurimälestiste kaitsjatele ja kodu-uurimistoimkondadele tähendas see ainulaadset võimalust oma kodukandi mälestiste tutvustamisel ja kaitse populariseerimisel.

Oskar Raudmetsa jaoks on 1964 võimaluste aasta. Raudmetsa enda sõnul sai ta aru, et kuna kiired muudatused majanduselus ja looduskeskkonnas seavad arheoloogiamälestised ohtu, tuleb nende eest välja astuda (Raudmets 1988, 82). „Harju Elu” avaldas mais Raudmetsa esimese artikli „Kivid kõnelevad...”(Raudmets 1988, 82). Artiklis kutsus autor muististe teadlikule otsimisele: „*Muistiseid on vaja teadlikult otsida, leida ja päästa Tallinna Teedeehituse ja Remondikontori kivivarujate ja paljude terassiidi materjali hankijate käest.*”(Raudmets 1964)

See artikkel oli stardipauguks väsimatu leiraja populariseerimise jadas. Artiklites jagas ta ka heldelt juhiseid erinevate muistiseliiikide tuvastamiseks maastikul (foto 3) (Raudmets 2014, 188).

³³ Veneetsia harta. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

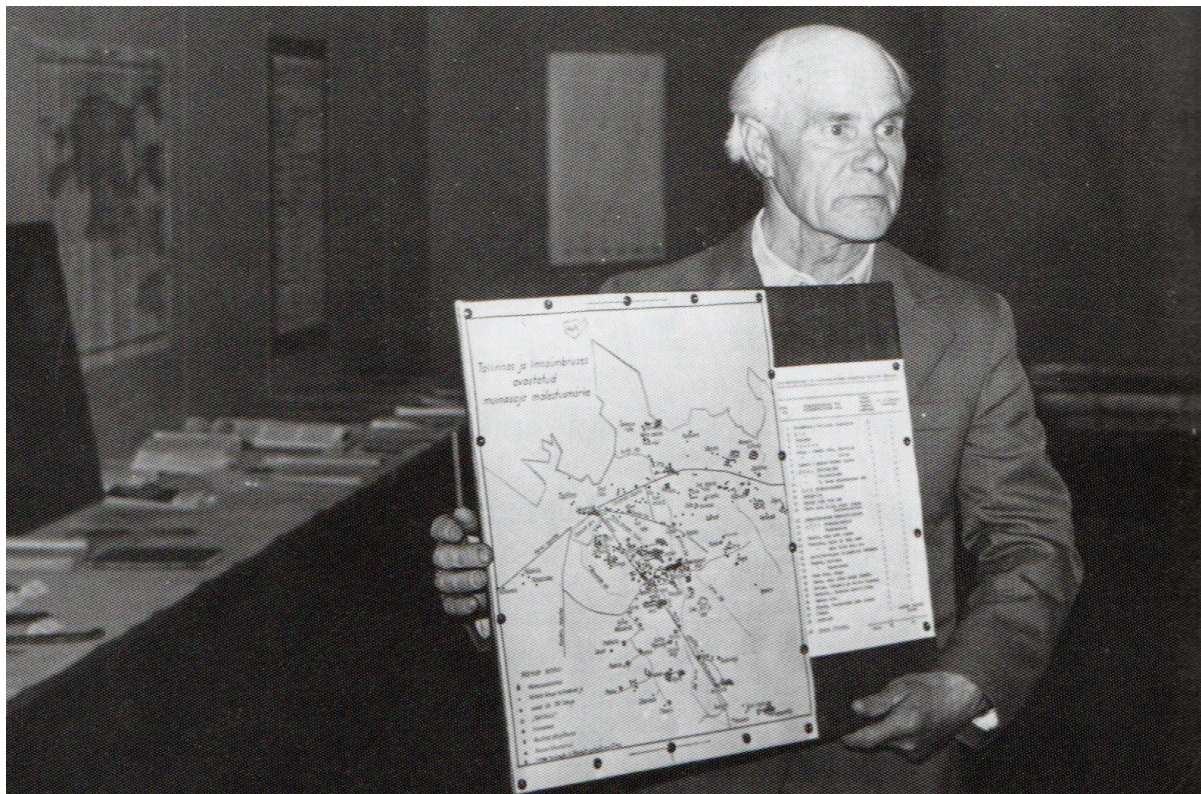

Foto 3. Oskar Raudmets muistsete Harjumaa asulatega, enamus neist tema avastatud (Raudmets 2014, 128)

Kokku avaldati 1964. aastal kodu-uurimise ja kultuurimälestiste kaitsega seotud üllitisi ajakirjanduses 1045 (Norvik 1965, 92). Nende hulgas eelpool nimetatud Raudmetsa artikkel ja arheoloog J. Seliranna kaks artiklit. Lohukivide hävitamisest ja selle taunimisest ilmus A. Kaljukivi artikkel „On aeg õppust võtta” (Kaljukivi 1964).

Arenenud on ka kodu-uurimistoimkonnad ja üha enam on rõhuasetus kultuurimälestiste suunatud kaitsele ja tundmisele. Usaldusmeeste võrgustiku ülesehitus käis (Kruus 1965, 8). Esmakordselt nimetatakse neid nüüd ühiskondlikeks inspektoriteks (Kruus 1965, 8). Hiljem hakatakse seda üha enam usaldusmeeste asemel kasutama (juhised). Ilmselt saadi siin eeskuju looduskaitse valdkonnalt.

Kodu-uurimise teateid ilmub ka aruandes „Kohalike kodu-uurijate tegevusest kultuurimälestise kaitse aastal.” (KUT 6, 74). Tundub, et üheks eesmärgiks on olnud kultuurimälestiste üldisem tutvustamine kohalikul tasandil ja kaitsealuste muististe külastamine (KUT 6, 74). Viidi läbi mälestiste tähistamise aktsioone ning leiti ka uusi

muistiseid. Näiteks Kose kodu-uurimise ringi initsiatiivil vaadati üle ümbruskonna suuremad kivid ja avastati varem teadmatuid ohvrikive (lohukivid) (KUT 6, 77). Rapla rajoonis aga kontrolliti kolme kuu jooksul kõiki kultuurimälestisi, mille tulemusena täpsustati kaitset vajavate kultuurimälestiste nimestikku ja tehti muuhulgas ka ettepanek 139 arheoloogiamälestise lisamiseks kultuurimälestiste nimekirja, samas kui ajaloomälestisi esitati vaid 53 (KUT 6, (Tapupere), 81). Ühtlasi korrastati ja fotografeeriti muistiseid. Kui paljud neist leitud muististest ka nimekirja jõudsid, jääb saladuseks. Arvata võib, et paljud, kuna 1964. aasta kogumiku vastutav toimetaja oli arheoloog Lembit Jaanits (KUT 6, 2) ja ilmselt hoiti ka nendel leidudel silma peal. Põnev on aga see, et Viljandi rajooni kodu-uurijate tegevusest teeb sellel aastal kokkuvõtte Viljandi koduloomuuseumi teaduslik töötaja Henn Moora (KUT 6, 87).

Järgnevate aastate leire võtmeisik noor laborant arheoloog Vello Lõugas ei saanud aga tervisest tulenevalt „Kultuurimälestiste aasta” tegemistest osa võtta. Lõugas iseloomustab seda perioodi nii:

„Hoogsalt alanud töö katkes 1964. aasta veebruaris süvenenud tuberkuloosihaguse tõttu, mis oli pideva alatoitluse ja Teaduste Akadeemias veel tänini valitsevate äärmiselt halbadeelamis- ja töötamis tingimuste otsene tagajärg. 1964. aasta kevadel viibisin kopsuoperatsioonil ning selle järel kogu suve sanatoorsel ravil.” (Pillak 1998, 117)

Miks pean selle lõigu äratoomist siin kontekstis vajalikuks? Vello Lõugasest kujunes antud perioodi üks tulisem kritiseerija (Lõugas 1987, 12) ja minu arvates võis üheks põhjuseks olla see, et ta ei olnud objektiivsetel põhjustel nende sündmuste keskmes ega omanud täit ülevaadet toimunust. Hinnangute pinnapealsus on ju sageli tingitud adekvaatse ja asjakohase info puudumisest. Nii olidki pildil teised arvamusiidrid ja V. Lõugas jäi tahaplaanile.

Tundub, et tegevusterohke aasta küttis kirgi üles ka arheoloogide ja arheoloogiamälestiste kaitse eest vastutavate isikute vahel. Nii süüdistab J. Selirand “Sirbi ja Vasara” veergudel ägedalt olukorda, kus arheoloogiamälestistega tegelevaid inspektoreid on vaid üks ja seegi peab tegelema lisaks 600 ajaloomälestisega (Selirand 1964). Jällegi tehakse etteheide inspektori hariduse suunas. Töötades kahel rindel, tundub inspektor Elfriede Vint aga olevat rohkem huvitatud ajaloomälestistest ja arheoloogia on teisase tähtsusega. Nii esitab E. Vint nõudliku küsimuse kaitset vajavate mälestist osas, pöördudes 1964. aasta detsembris TA Ajaloo instituudi poole järgmiselt: *„Kas instituudil oleks ka mõne muu ajaloolise objekti*

(väljaarvatud muinaskääpad, ohvrikivid ja muud muistised) kohta ettepanekuid? (Vint 1964). Ilmselt oli neid “muid” muistiseid 1964. aastal juba üksjagu esitatud.

1964. aastal toimus ka üks oluline muudatus. Arheoloogiamälestiste väljaselgitamist, kaitse alla võtmist ja kaitset pidi uue määruse järgi organiseerima hakkama Eesti NSV Kultuuriministeeriumi struktuuriüksus, mis oli nüüd ümber nimetatud Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspektsiooniks (Tvauri 2006, 258).

Hinnanguna aastale 1964 võib öelda, et kindlasti oli tegemist omamoodi murdepunktiga kultuurimälestiste kaitse teadlikkuse tõstmise osas. Tundub, et kohalik õhin kodukandi ajaloo tundmaõppimise osas on suur. Korraldati hulgaliselt üritusi, mis tõstsid elanike teadlikkust arheoloogiamälestistest ja võimalustest anda ise panus nende väljaselgitamisele. Seega ei saa nõustuda Riin Alatalu väitega (Alatalu 2012, 110), et 1964. aasta piirdus vaid revolutsiooni- ja sõjaaegsete mälestusmärkide esiletõstmisega. Jah, ilmselt oli rõhuasetus sedasi kallutatud, kuid kõige selle poliitilise taustal tehti ära tohutu töö ka muististe, korrastamise, väljaselgitamise ja kaitsmise osas. Pigem suureneb revolutsioonile ja NSVL kangelastele suunatud mälestusmärkide püstitamine järgnevatel aastatel, kui NLKP saab Leonid Brežnevi näol uue juhi³⁴ (Valge 2020, 26).

Tekkis ka muutus suhtestumisel kultuuriväärtusesse kui omandisse. Kui enne oli veel kaheldav, kelle oma on muistis, siis nüüd on selge, et kõik muistised kuuluvad rahvale (nõukogude rahvale). Maastikul, kus muistised ju valdavalt asuvad, oli omamoodi suurmaaomanik kolhoos, kellel oli suur mõju muististe käekäigule. Seega, kuulusid need sotsialistliku ühismajanduse kaudu rahvale. Tundub, et see oluline omandiküsimus lahendati ühiskondliku tunnetuse ja suhtumise tasandil lõplikult 1964. aastal. Seda just kolhooside kasuks.

Järgmisel aastal ilmus Kodu-uurimise komisjoni väljaanne 752-leheküljeline kodu-uurijatele ja matkajatele mõeldud teatmik „Kas tunned maad”. Umbes kolme autoripoogna ulatuses on kirjeldatud iga rajooni vaatamisväärsusi ja huviobjekte, sealhulgas ka kultuurimälestisi³⁵. See teatmik on esimene omasuguste seas sõjajärgsel ajal, mille eesmärk oli arendada kodanike ja kodukandi huviliste silmaringi. Järgnesid sarjad nagu „Siin ja sealpool maanteed”, “Oma silmaga”. Kuigi otseselt polnud need suunatud konkreetselt arheoloogiamälestiste

³⁴ Leonid Brežnev (1906–1982). Oli NLKP KK peasekretäriks 1965–1982. L. Brežnevi, kui NSVL juhi perioodi nimetatakse ka stagnatsiooniajaks. Vaata ka: https://et.wikipedia.org/wiki/Leonid_Bre%C5%BEnev

³⁵ Kas tunned maad. Teatmik Eesti NSV matkajaile ning kodu-uurijaile. 1964.

tundmaõppimisele, laiendasid need kindlasti lugejate ja looduses liikujate keskkonna- ja maastikutunnetust, mis hilisema arheoloogiahuvi korral kindlasti abiks oli. Sarnasest maastikukesksest lähenemisest sai ilmselt ka innustust E. Tõnisson, kelle 1966. aastal taskuformaadis ilmunud raamatuke „Linnamäed ja maalinnad” on just selline teos, mis toob matkarajale eeskätt noore arheoloogiahuvilise (Tõnisson 1966). Erilist tähelepanu pöörab autor teoses linnamägede looduslikule asukohale ja kohati kirjeldab muistiseid ka ülimalt täpselt, tuues ära isegi erinevused linnamägede ehituses (Tõnisson 1966, 101). Kokkuvõtvalt võib seda teost nimetada „Maastikuarheoloogia algajale”, kuna kohati on maalinnade kirjeldused väga täpsed. Tõnissoni täpsust objektide kirjeldamisel tõdeb ka tema kauaegne kolleeg (69) (ERA.5025.2.18359, leht 16). Protsessuaalse maastikuarheoloogia teadusartiklini on siit veel kaks aastakümnet astuda. 1984. aastal koostöös Aarend Mihkel Rõukuga kirjutatud “Lõhavere linnamäe ja selle ümbruse kujunemisest paleogeograafia ja arheoloogia andmetel” on seda aga kindlasti (Rõuk ja Tõnisson 1984).

Hoopiski revolutsioonilisemaks teadusmaastikul võib aga pidada noore arheoloogi Tanel Moora diplomitööd „Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m. a. I aastatuhande esimesel poolel” (Moora 1966). Valter Lang peab seda tööd teedrajavaks maastikuarheoloogia suunal (Lang 2006, 294). Pinnavormide ja maaviljeluseks sobiliku mullastiku tähtsust asustuse kujunemisel näevad ka teised arheoloogid (Schmiedehelm ja Laul 1970, 158).

Enamjaolt arheoloogiat tutvustav ja matkajuhina kasutatav J. Seliranna „Esivanemate kalmeküngastel” ilmus 1967. aastal (Selirand 1967). Tuleb välja, et selleks ajaks oli arheoloogidel teada juba üle 2000 muistise (Selirand 1967, 7). Laiemale üldsusele mõeldud raamatus on ka üsna põhjalik Eesti arheoloogia arengut tutvustav osa (Selirand 1967,8–10). Sedalaadi teosed saavad usaldusmeestele ja arheoloogiahuvilistele omamoodi teenäitajateks. See on nende populaarteaduslike kirjutiste peamine eesmärk.

Populariseerimise tulemused ei anna ennast kaua oodata. O. Raudmets kirjutas 1967. aasta juunis artiklis „Muinasleiduderikas aasta”: „aasta 1966 oli Tallinna lõuna- ja kagupoolsest ümbrusest leitud muinasesemete poolest eriti rikas. Rohkem kui poolteistsada eset või nende suuremat või vähemat fragmenti andis kodu-uurimisega seotud töö läinud aastal Tallinna sellelt küljelt kogutud arheoloogilisest materjalist eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi arheoloogiasektori kogudesse.“ (Rahva Hääl. 23. juuni 1967)

Oma esimese matkaraja „Iru Ämm kutsub” paneb paberile Oskar Raudmets aastal 1968 (Raudmets 1968). Raudmetsa matkarajad avaldatakse järjejutuna Eesti Looduses. Rada looleb mööda nii varasemalt tuntud kui ka Raudmetsa enda avastatud muistiseid. Ei tea, kas Raudmetsa ei inspireerinud mitte Elfriede Vindi koostatud (Vint 1982, 126) ja kultuurimälestiste aastal 1961 ilmunud „Kalevipoja Radadel”, mille eesmärk oli samuti muinsuskaitsealase teadlikkuse tõstmine (Vint 1964) (foto 4).

Foto 4. Elfriede Vindi toimetatud matkajuht “Kalevipoja radadel” (foto: M. Tammet).

1968. aasta mais tabas TA Ajaloo Instituudi arheoloogiasektorit ränk kaotus. Lahkus sektori juhataja akadeemik Harri Moora (1900–1968). Arheoloog ja õpetlane, kelle nägu oli eesti arheoloogias olnud viimased pool sajandit. Sektorit hakkas juhtima arheoloog Lembit Jaanits.

5. „Koond” nimega „SVOD” (1968–1980)

1965. aastal toimus üks tähelepanu väärt ettevõtmine raudse eesriide taga, millest ei saa kuidagi mööda minna. USAs Valges Majas toimub konverents „Maailmapärandifond”³⁶. See ettevõtmine paneb aluse veelgi globaalsemale lähenemisele üleüldises kultuuripärandi kaitstes. Võeti eesmärgiks säilitada pärand tulevastele põlvetele. See ajalooline üritus pani aluse UNESCO maailmapärandi kaitse konventsioonile, mis võeti vastu aastal 1972³⁷.

³⁶ Vaata ka: https://en.wikipedia.org/wiki/World_Heritage_Site

³⁷ Vaata ka: <https://whc.unesco.org/en/convention/>

Võib arvata, et see tugev rahvusvaheline impulss elavdas ka NSVL kultuuripoliitikat ja uurimisasutusi. Vajadus teha midagi sarnast võis olla toona piisav tegutsemismotiiv. Võistlus ida ja lääne vahel ei piirdunud ainult saavutustega kosmoses.

1967. aastal kerkis üles mõiste „koond” (vene k. *свод*). Sellega kaasneb 2. oktoobril 1967 NSVL Kultuuriministeeriumi kolleegiumi ja NSVL Teaduste Akadeemia Presiidiumi korraldus alustada NSVL rahvaste ajaloo- ja kultuurimälestiste koondväljaande koostamist (Lõugas 1985) (foto 5). Ühtlasi tehakse liiduvabariikide kultuuriministeeriumile ja teadusasutustele ülesanne alustada metodoloogiliste juhendite koostamisega juba aastal 1968 (Lõugas 1985). Ühised metodoloogilised juhendid üleriigiliseks kasutamiseks valmisid ajahemikus 1969–1971 ja need saadeti liiduvabariikidesse täitmiseks (Lõugas 1985). 1972. aastal töötati välja mälestiste teadusliku kirjeldamise ehk pasportiseerimise unifikseeritud vorm (Lõugas 1985). Eesti NSV sai selle ülesandega juba aasta varem hakkama ja pälvis ka üleliiduliselt hea hinnangu (Lõugas 1985). Sellest hetkest muutus kultuurimälestiste passistamine ja kultuurimälestiste intensiivne väljaselgitamine liiduvabariikidele kohustuseks (Lõugas 1985). Kuna plaan oli teostada programm koodnimega „свод” kümne aasta jooksul aastaks 1982 (Lõugas 1985)³⁸, siis lõi see hiilgavad võimalused ressursside taotlemiseks Moskvast ja organisatoorsete ümberkorralduste teostamiseks kultuurimälestiste väljaselgitamise ja registreerimise protsessi osas. Kui eelnevatel sõjajärgsetel perioodidel oli muististe väljaselgitamise raskuskese pigem usaldusmeeste ja kodu-uurijate pärusmaa, siis nüüd veeres pall kindlalt professionaalsete arheoloogide poolele, kelle eesmärgiks ei olnud mitte ainult hästi säilinud muististe, vaid kõikide süstemaatiliste inspeksioonide käigus leitud muististe kirjeldamine ja kaitse alla esitamine. See oli murrang, mis tõi sügaval stagnatsiooni ajal eesti arheoloogia hoopiski stagnatsioonist välja. Kui varasemalt käidi inspeksioonidel peamiselt olemasolevate muististe seisukorra kontrollimise eesmärgil (Moora 1957; Tõnisson 1958) siis nüüd sai sellest süstemaatiline tegevus. Inspeksioonide arv suurenes lähiaastakümnetel eksponentsiaalselt (joonis 3).

1970. aastal 1. mail asus ENSV Kultuuriministeeriumi Muuseumite ja Mälestusmärkide Inspeksiooni osakonnas tööle arheoloogiamälestiste inspektorina 28-aastane Juta Kornav (Kornav [1970–1990]). J. Kornav kujundas aastani 1993 kogu protsessi, mis puudutab arheoloogiamälestiste kaitset riiklikul tasandil.

³⁸ Hiljem pikendati kuni 1987 ja hiljem veelgi (Kornav[1970-1990])

1970. aasta detsembris (Pillak 1998, 118) kaitses noor 33-aastane arheoloog Vello Lõugas oma kandidaaditöö „Varane metalliaeg Eestis II a.t. e.m.a kuni meie ajaarvamiseni”³⁹.

Nende kahe isiku *Eigenstate* ja stardipositsioon olid valmis töötamaks kindlas sünkroonis järgmised 23 aastat.

Foto 5. Esimene köide suurkogumikust “Коوند” (“Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Брестская область”, Toimetanud: Марцелев С.В. 1990.)

Peagi hakati koostama passistamise juhist arheoloogidele, mis koosnes seitsmest üsnagi põhjalikust punktis, sisaldades juhiseid objekti kirjeldamise ja esmase uurimise kohta (Kornav [1970–1990]). 12. veebruaril 1971 kinnitas aga ENSV kultuuriminister Albert Laus rahastamislepingu TA Ajaloo Instituudi ja Kultuuriministeeriumi vahel (Kornav[1970–1990]) (foto 6;8). Ajaloo Instituut kohustus assistama esimese tööna 190 riikliku kaitse all olevat objekti (foto 6). Passi eest tasutakse 10 rubla (orienteeruvalt). Tegelikult koostati objekti maksumuse täpne kalkulatsioon TA AI arheoloogiasektoris, mille järgi hakkas ühe objekti pass maksma 16,48 rubla (Kornav [1970–1990]). Samas kinnitati reegel, mis reguleeris passide koostamist mitme erineva ja üksiku objekti puhul järgmiselt (Kornav [1970–1990]):

³⁹ Kättesaadav ka elektroonilisena: <http://e-ait.tlulib.ee/id/eprint/125>

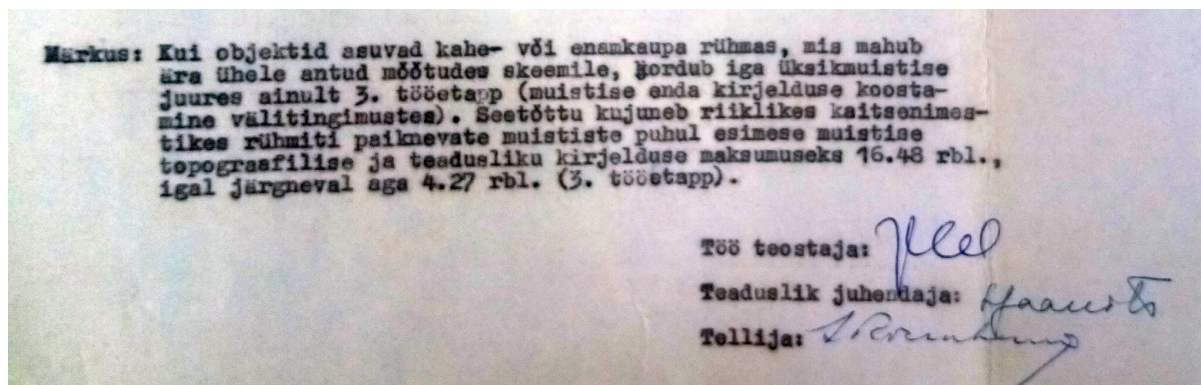

Foto 6. Väljavõte 1971 aastal sõlmitud rahastamislepingust TA Ajaloo Instituudi ja Kultuuriministeeriumi vahel (Kornav[1970–1990])

Vello Lõugase kirjeldus iseloomustab hästi ajaloolaste ja arheoloogide palkade taset 1971. aastal, kui Lõugas oli äsja palgakõrgendust saanud: „Kraad kinnitati Moskvas 12. mail 1971. aastal, alates millisest päevast tõsteti mul palka kuni 150 rublani, alates augustikuust aga kuni 230 rublani (seoses määramisega vanema teadusliku töötaja ajutiseks kohatäitjaks). See kuni kahekordne palgatõus on suuresti soodustavaks teguriks minu edaspidisele teaduslikule tööle. (Pillak 1998, 118)

Ühtlasi näitab selline avalik ülestunnistus ka seda, millist rolli mängis sissetulek kui üks motivaator teadustöös. Passistamine andis aga võimaluse seda sissetulekut veelgi suurendada. Seega on passistamine järgnevatel aastatel üks olulistest motivaatoritest muististe väljaselgitamise protsessis. Siin on suur erinevus õhinapõhise mittetasustatud kodu-uurimise ja tasustatud professionaalse arheoloogi motiivide osas. Parim variant oli muidugi see, kui need mõlemad arheoloogis kokku said. Kindlasti nii see ka paljude arheoloogide puhul oli.

Pikaaegse muinsuskaitseametniku ja arheoloogi (65) teadmisel (ERA.5025.2.18359 leht 33) programmeeriti passide hinnatariifidesse arheoloogiasektori koosolekul sisse väike vimka. Nimelt maksis aastal 1971 üks pudel konjakit 4.27 rubla. See võis ka enam-vähem nii olla⁴⁰.

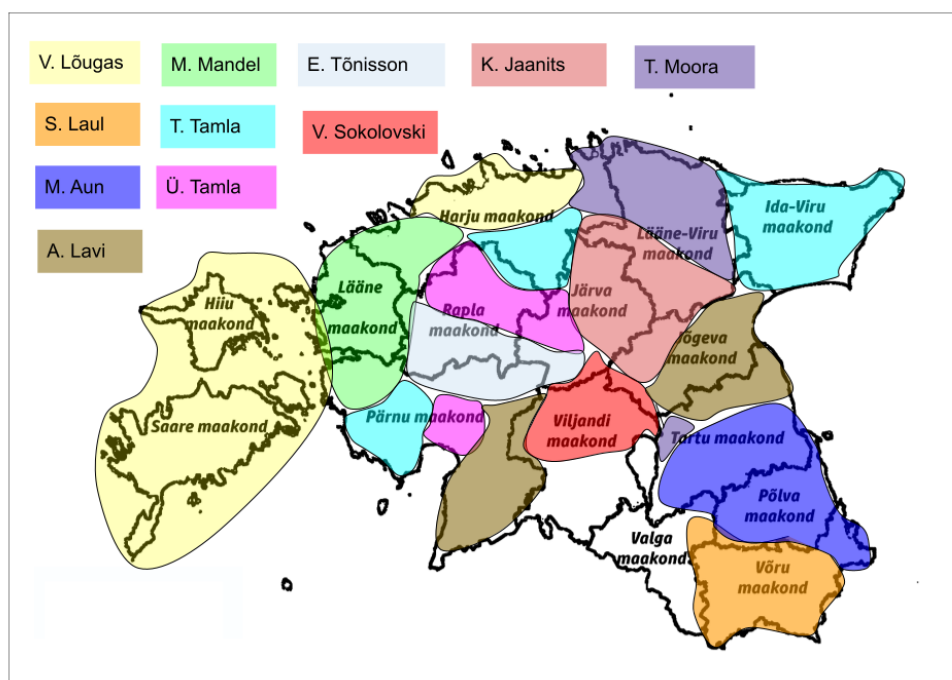
Inspektsioonide eestvedajaks sai arheoloog ja arheoloogiasektori vanemteadur Vello Lõugas. Arheoloogiliste väljakaevamistega Kõmsil 1969. aastal alustas Lõugas ka inspektsioonide traditsiooni (Pillak 1998, 118). Lõugase enda sõnul õnnestus tal ajavahemikus 1969–1971

⁴⁰ Vaata ka: <https://maaja.ee/sellised-olid-hinnad-estni-nsv-s/>

avastada üle kolmekümne kivikalme, nende hulgas ka Kaseküla muististe kompleksi, mis oli teetähtis muinaspõldude otsimisele ja uurimisele (Pillak 1998, 118).

Esimese aruande inspeksioonireisist teeb V. Lõugas aga juba aastal 1961 (Aruanne inspeksioonireisist Rapla raj. Toomja k. ja Selisse 13.–15. nov. 1961.a.) (Lõugas 1961). Tällevere asulakoha leidmist 1957. aastal võib aga pidada esimese kursuse üliõpilase ja arheoloog V. Lõugase esimeseks maastikul leitud muistiseks (Lõugas 1957). Kahjuks ei õnnestunud arheoloogiamälestiste registrist seda muistist leida.

Muististe leirepiirkonnad jagati arheoloogide vahel ära (joonis 4). Selline jaotus kestis osaliselt veel 1990ndate alguses⁴¹(foto 7). Valged laigud jäid Viljandimaale, Valgamaale ja Pärnumaa kagu piirkonda. Eelpool nimetatud piirkonnad jäid vaeslapse rolli ja uusi muistiseid sealt palju ei avastatud. Osad muistised jäid isegi üldisest passitamise lainest välja (reg 11796) ja pidid leppima põgusa kirjeldusega paberil.

Joonis 4 (Fig. 4). Arheoloogide tinglikud vastutusalaad, mis kehtisid aastatel 1970–1980. Taastatud Ü. Tamla ja A. Krauti abiga.

Üleminekuaastaid 1971–72 võibki pidada süstemaatilise uute muististe väljaselgitamise alguseks Eesti arheoloogias (Lang 2000, 74).

⁴¹ Telefonivestlused Ants Kraudiga (Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021.) ja Ülle Tamla (Telefoniintervjuu Ülle Tamla 01. VIII. 2021)

Foto 7. Arheoloog Vello Lõugas (paremal) Saaremaal Võhma külas 1980ndate lõpus leiuteateid kogumas (foto A. Krauti valduses)

1973. aastal 1. augustil kinnitatud muististe kaitsealuste arheoloogiamälestiste nimekirjas oli nüüdseks 2740 kinnismuistist (Lõugas ja Selirand 1977, 43). Selles numbris ei tasu kindlasti veel näha arheoloogide teostatud inspekteerimislaine mõju, mis oli seotud „Koond” kogumiku ja passitamise kampaaniaga. Peamiselt võeti ikkagi kaitse alla 1964. aastal nimekirjast välja jäänud ja kodu-uurijate/usaldusmeeste esitatud uued muistised.

Arheoloog (76), kes peab end Lõugase õpilaseks, iseloomustab Läänemaal Kõmsi kaevamiste käigus 1970–1972 saadud kogemust järgmiselt: „Vello näitas ülesse huvi uute muististe registreerimisse ja ta eesmärk oli käivitada kolmas muististe registreerimine. Läksin selle ideega väga kaasa. 1972. aastal kutsus ta mind kaevamiste ajal kord õhtul kaasa, et läheme vaatame Ridasesse⁴². Läksin kaasa. Kaevasime 30cmx30cm surfe. Minu jaoks oli see esimene meetodika kogemus. Nägime seal selliseid madalaid kiviseid künkaid ja surfidest leidsime luukilde, keraamikat. Olin üllatunud, et kas tõesti nii saabki kalmeid leida. Too õhtu leidsime minu mäletamist mööda 13 kalmet. Kaitse alla esitati 9.” (ERA.5025.2.18359 leht 26.

⁴² Kaitsealla esitati V. Lõugase poolt 1972 aastal 9 kivist kalmet. Vaata ka: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=9813>

1974. aasta probleemkaevamisi V. Lõugasega Saaremaal Kureveres iseloomustab toonane arheoloogiatudeng (65) aga järgmiselt: „Plaanilistel kaevamistel Kureveres osalesid üliõpilased ja keskkooliõpilased. Enne toimus paar õhtut Vello Lõugase intensiivkursus, mida ja miks kaevame. Nädalalõpud läksid inspeksiooni tähe all. Majandist või Teaduste Akadeemiast saadi auto.” (ERA.5025.2.18359 leht 32)

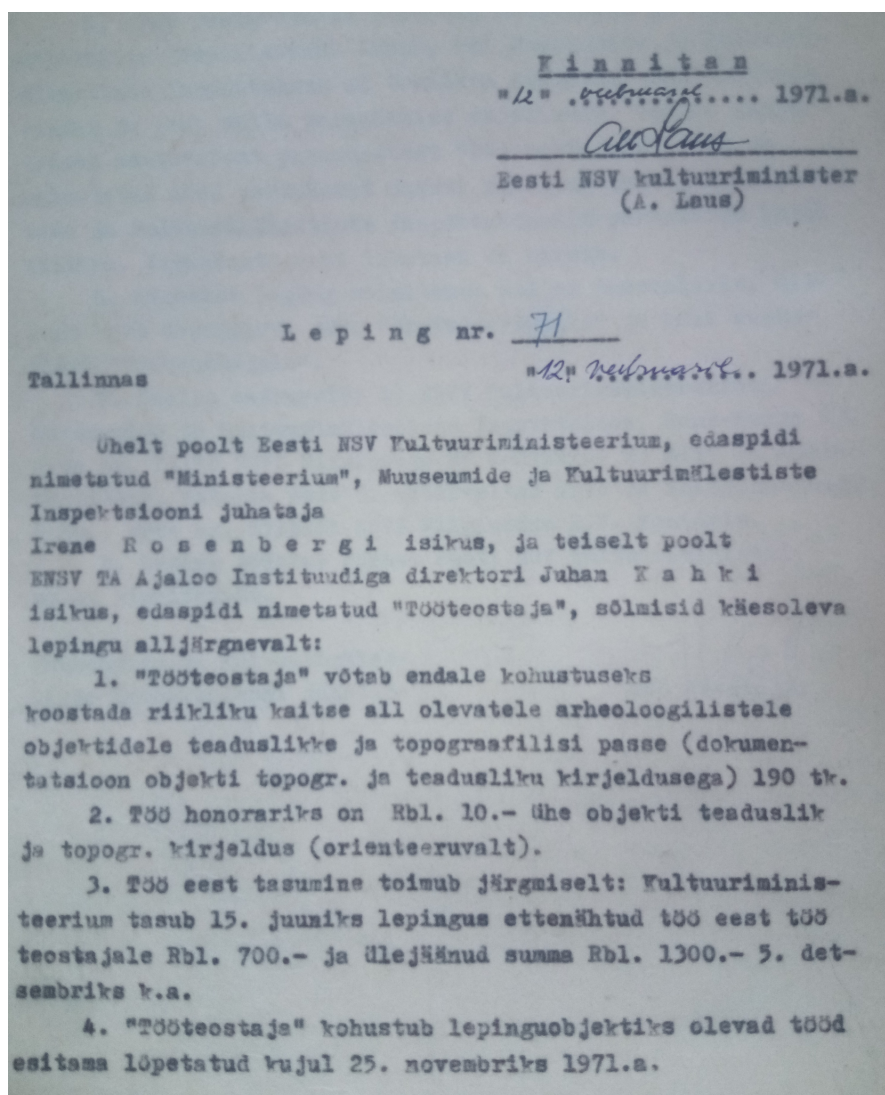

Foto 8. Koostööleping Kultuuriministeeriumi ja TA Ajaloo Instituudi vahel 1971 a. (Kornav [1970–1990])

Inspeksioonidel kasutatava meetodika osas jäi Lõugas pigem faktipõhiseks. Muistis tuvastati konkreetse leiu või kindla inimtekkelise pinnavormi järgi. Maastike laiem

interpreteerimine ei olnud tema jaoks niivõrd oluline. Kuna juurdepääs korrallikele topograafilistele kaartidele⁴³ oli veel piiratud, oli sellist eeltööd ka raske teha. Nii kirjeldab arheoloog (65) oma kogemust kivikalmete avastamise metoodika osas: „*Lõugasel oli peamine ikka konstruktsioon ja leid. Kannaga togimine, kas kivid on kinni või peale veetud. Kas on juurde veetud maaparandusega? Ka taimestik mängis rolli (kamardumise aspekt)*” (ERA.5025.2.18359 leht 32)

Oli ka neid arheolooge, kes leidsid, et selline sekkumine ei ole muististe tuvastamisel vajalik (ERA.5025.2.18359 leht 32). Üks neist oli arheoloog Tanel Moora, kes leidis, et arheoloog peab suutma muistiseid pinnavormidena eristada maastiku iseärasusi arvestades (maastikke rekonstrueerides) ja kultuurikihti sekkumata (ERA.5025.2.18359 leht 32).

Tundub, et arheoloog V. Lõugase tugev külg oli just ehk pinnakorje ja hiljem ka protsessualistlik maastikuobjektide hindamine, kuidas üks või teine pinnavorm on tekkinud ja milline seos on sellel kunagise asustusega. Vastasel juhul oleks ju jäänud avastamata Kõmsil muinaspõldude jäänused, milliseid pärast 1969. aastat on erinevate inspeksioonide ja projektide raames massiliselt leitud (Lang 2006, 299). Heiki Valk ja Ain Mäesalu liigitavad ka asjaarmastaja Oskar Raudmetsa Lõugasega samasse kategooriasse, kuna ka tema peamine meetod oli põldude ja maastike süstemaatiline läbikammimine (Mäesalu ja Valk 2006, 145). Kaasaegse (76) mäletamist mööda oli aga Raudmets esimene, kes oskas ka maastiku loogikat jälgides ava-asulaid leida, andes sellise kirjelduse: „*Oskar Raudmets õppis enne arheolooge esimesena asulaid fikseerima. Õppis tundma, kus asulad paiknevad erineval maastikul. Vello alguses ei jaganud. Hiljem jah*” (ERA.5025.2.18359 leht 27)

Samas nägi Lõugas aga vajadust ka laiemad muistisekompleksid kaitse alla võtta. Osaliselt tema initsiatiivil sündis ka Rebala muinsuskaitseala. 1975. aastal tegi Ajaloo Instituut ja Tartu Riikliku Ülikooli NSV Liidu ajaloo kateeder Eesti NSV Kultuuriministeriumile ettepaneku luua 5803 hektaril tollastel Kostivere sovhoosi maadel Rebala riiklik agraarajalooline kaitseala. Tegelikult loodi 1979. aastal hoopis 1338 ha suurune kohaliku tähtsusega kaitseala (Tvauri 2006, 259–260). Riikliku kaitsealana aga alles 1987. aastal.

Aastaid hiljem 1990. alguses Saaremaal Pöides toimunud inspeksiooni kirjeldab kohapeal olnud noor arheoloog (53), kes oli ka üks V. Lõugase jüngritest, järgmiselt:

⁴³ Topograafilised kaardid olid NSVLis salastatud teave ja piiratud juurdepääsuga.

„Vello, mina ja Villu Kadakas käisime Pöides ringi, kus Vello väitis olevat intuiitiivselt väga kalmeline maastik. Otsisime päeva ja kaks, aga kalmeid ei olnud. Nii palju siis maastikust. Nõndanimetatud kalmeline maastik oli tegelikult asustusest eemal ja mingi osa oli kalmete tekke ajal hoopis merepõhi.” (ERA.5025.2.18359 leht 41).

Seega ei erinenud Lõugase meetodid paljuski kodu-uurijate kasutusel olnud töövõtetest. Pigem läheneti muististele visuaalselt ja nende tekkepõhiselt nagu seda protsessuaalne arheoloogia uurimismeetodina käsitleb. Vaatamata sellele oli süstemaatiline leire toona väga kaasahaarav. Nii toob Lõugase kui mentori omadused välja tema õpilane (53):

„Mäletan, et Vello oli mentor paljudele, nagu näiteks Jüri Peets ja Ants Kraut, kes olid juba arheoloogid. Vellol oli omadus näha erinevaid kihte maastikul. Kivid, mulla värvus, lahtised kivid jne.” (ERA.5025.2.18359 leht 41)

Eelnevatest episoodidest lähtuvalt võib arvata, et Vello Lõugase jaoks oli kaevamiste lahutamatu osa leirete läbiviimine ümbruskonnas. See traditsioon sai ka paljudele teistele arheoloogidele omaseks harjumuseks. Kuna kaevamistel osalesid sageli ka kooliõpilased (Särekanno ja Kraut 2007), siis innustas see ettevõtmine ka neid leirama. 1975. aastal tunnustab V. Lõugas ka kodu-uurijaid tehtud töö eest uute muististe tuvastamisel (Lõugas 1975).

1976. a Muuseumide ja Kultuurimälestiste Kaitse Inspektsiooni juurde moodustati eraldi asutusena Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodiline Nõukogu. Metoodilise Nõukogude moodustamisele liiduvabariikidesse andis tõuke käimas olev üleliiduline „Koond” kogumiku loomise protsess (Lõugas ja Selirand 1988, 43). Oluliseks kohustuseks, mis sellele asutusele pandi, oli mälestiste ja muististe väljaselgitamine (Lõugas ja Selirand 1988, 43). Seda lisaks passide põhjal muististe registreerimisele ehk registripidamisele ja muudele muinsuskaitse funktsioonidele (Tvauri 2006, 258).

1977. aastal ilmus V. Lõugase ja J. Seliranna arheoloogiline teejuht „Arheoloogiga Eestimaa teedel”, mis andis esmakordselt laiale üldsusele põhjalikud ja detailsed selgitused, kuidas muistiseid märgata ja kuidas muistise leidmisel käituda. Põhjalikult kirjeldati ka muististe registreerimise protsessi ja muistise kaitsega seonduvaid nõudeid ja kohustusi (Lõugas ja Selirand 1977, 43–49). Esmakordselt käsitletakse ka muistseid põlde kui arheoloogiamälestisi (Lõugas ja Selirand 1977, 79). Teos on üsna mahukas ning kirjeldab rajoonide lõikes enamtuntuid muistiseid. Raamat valmis kahe aastaga 1974–1976 (Lõugas ja

Selirand 1977, 6). Teose osas sai Vello Lõugas ilmselt inspiratsiooni sarnase suunitlusega Rootsi teosest „Med arkeologen Sverige runt”, mis ilmus esmakordselt 1965. aastal ja jätkas täiendatud kujul ilmumist kuni 1987. aastani (Sverker 1965)(foto 9).

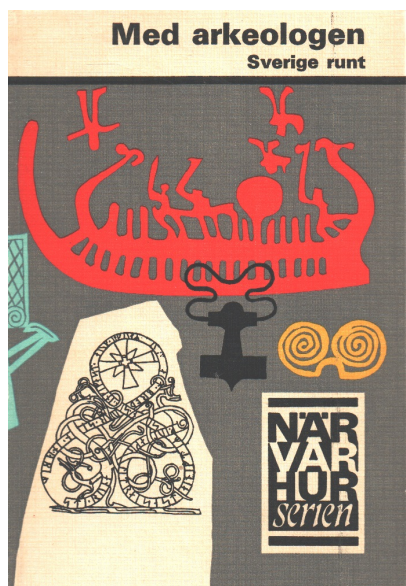

Foto 9. “Med arkeologen Sverige runt” arheoloogilise teejuhi esmatrükk 1965. a. (foto: M.Tammet).

1977. a võeti ENSV Ülemnõukogus vastu “Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi seadus ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta” (Eesti NSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja, 1977, nr 51, 647). 1977. aasta seaduses oli esmakordselt sätestatud ka kriminaal- või administratiivvastutus mälestise kahjustamise eest. Seadus oli üsnagi sarnane üleliidulise seadusega (Alatalu 2012, 42). Oluliseks muutuseks võib pidada seda, et muistis tunnistati kaitsealuseks tema leidmise hetkest. Seadusse lisati kaitsealuste muististe liikide osas Eesti erisused: Väljavõtte seaduse tekstist koos nimetatud erisustega:

Vastavalt käesoleva paragrahvi esimesele ja teisele lõigule on arheoloogiamälestisteks samuti ka kivi kalmed, pelgupaigad, kultusekivid ja muistsed kultusekohad.

1978. aastal 1. augustil võeti kaks aastat varem loodud Muuseumite ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu koosseisu tööle noored arheoloogid Ants Kraut ja Ain

Mäesalu⁴⁴. A. Kraut sai arheoloogiamälestiste osakonna juhatajaks ja A. Mäesalu vanemteaduriks. Juhataja kohta olevat pakutud ka arheoloog Mati Mandlile⁴⁵, kes aga loobus, pidades seda liiga bürokraatlikuks ametikohaks. Esimeseks ülesandeks anti noortele arheoloogidele passistatud muististe asukoha kandmine majandite maakasutuse plaanidele. Enne seda oli teenust tellitud geograafidelt⁴⁶. Maakasutuskaartide kasutuselevõttu kirjeldab toonane noor inspektor (65) järgmiselt: „*Kui Vello näitas neid maakasutuskaarte, siis minule kui geograafiahuvilisele oli see täielik vaimustus. Väga täpsed. Üksikud puud jne olid näha (tehti ju aerofotode põhjal). 1974. aasta sügisel nägin neid kaarte esmakordselt. Vello rääkis need välja, kuidagi ametkondlikuks kasutamiseks. Passide juures lubati kasutada. Passis nõuti kolme skeemi ja kolmas oli maakasutuskaart. See ei olnud piiratud ligipääsuga. Lätis aga nii ei olnud. Pidid julgeolekule avalduse tegema. Tuli anda allkirjad jne. Meil mitte.*” (ERA.5025.2.18359 leht 32; 38)

“*.../Passide kvaliteet oli aga erinev. Osad koostajad kasutasid ikka veel suhteliselt vanu ebatäpseid kaarte. Varasemates passides puuduvad veel väljavõtted maakasutuskaartidest, hilisematel aga juba olemas. Ilmselt oli siin ka tegemist koolkondade erinevusega* (ERA.5025.2.18359 leht 33). *Jüri Seliranna ja Jaanitsa (Kaarel Jaanits) passides oli tunda Tallgreni koolkonda, aga nn Lõugase koolkonna esindajatel Mati Mandel ja Ain Lavi oli passidel kasutatud juba maakasutusplaanid* (ERA.5025.2.18359 leht 33) (lisa 2).

Tagasiulatuvalt aga teame, et maakasutuskaartidele pidid muistised jõudma juba 1956. aasta määruse jõustumise järgselt. Ilmselt seda aga ei juhtunud või ainult piiratud mahus. Tundub, et reaalselt ei saanud arheoloogid ja usaldusmehed selle hetkeni neid maastikul leirates kasutada.

TLÜ teaduskogu inspektioniaruannetega tutvumine näitas, et inspektioniaruandeid hakati siduma parallelselt kihelkondadega ka majanditega (kolhoosidega) ilmselt juba 1956 aastal (Tõnisson 1956b). Esimesed katsed tehti juba 1956, kui seadusandlus selle võimaluse andis (Tõnisson 1956a; Tõnisson 1956b). Kas aga reaalselt kasutati majandite maakasutusplaanid jääb selgusetuks. Ilmselt tehti seda kohapeal majandites.

Ka on märgata 1974. aastal inspeksioonide arvu üldist kasvu. Kui 1969. aastal teostati aastas 5–6 suuremat uutele muististele suunatud inspeksiooni, siis 1970 juba 29

⁴⁴ Andmeid täpsustasin telefonivestluse käigus A. Kraudiga (Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021.)

⁴⁵ M. Mandli andmetel kinnitatud (Telefoniintervjuu Mati Mandliga 08. VII. 2021.)

⁴⁶ Andmeid täpsustasin telefonivestluse käigus A. Kraudiga (Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021.)

inspeksiooni (joonis 3). Ka on näha inspeksioonidel osalevate arheoloogide arvu kasvu. Enne 1969. aastat teostasid suuremahulisemaid inspeksioone vaid varalahkunud Aita-Maria Kustin⁴⁷ ja V. Lõugas (Kustin 1959; Kustin 1961; Kustin 1965; Lõugas 1967). Viimased kaks töötasid inspeksioonidel ka koos (Kustin ja Lõugas 1970). 1972–74 lisanduvad aktiivsemate inspeksiooni läbiviijate ritta Kaarel Jaanits, Mati Mandel, Mare Aun, Ain Lavi (Aun 1972a; Aun 1972b; Mandel 1974; Jaanits 1974; Lavi 1974). Seega võib kaasaegsete kirjeldusele toetudes öelda, et just aasta 1974 oli omamoodi verstepost süstematiseeritud inspeksioonide läbiviimisel, millest võttis osa laiem arheoloogide ringkond. Samas on jätkuvalt ka usaldusmehed esitanud aruandeid (Kadari 1972; Raudmets 1972).

Foto 9. Vasakult alates Juta Kornav, Mare Aun, Vaike Kupp ja Ants Kraut Võrumaal maakasutuskaarte uurimas. Aasta on 1979. (foto: M. Pakler)

1978. aastal kulutas TA Presiidiumi koridore noor meremees kapten Vello Mäss, keda oli haaranud tohutu huvi allveemuististe vastu. Eesmärk oli kaardistada Eesti vetes olevad vrakid⁴⁸. Sisuliselt tähistab see episood allveeleire sünni kodumaal.

1979. aastal said ajalooeriala valinud üliõpilased endale uue õppevahendi Vilma Trummali „Arheoloogia alused”, mis katab põgusalt ka metodoloogilist osa (Trummal 1979, 10–13).

⁴⁷ Aita-Maria Kustin (1930-1970) uuris peamiselt Saaremaa muistiseid ja oli ka aktiivne neid avastama.

⁴⁸ Elulooline intervjuu Vello Mässiga. Vaata ka: Mäss Vello. Elu lugu: <https://arhiiv.err.ee/vaata/prillitoos-elu-lugu-vello-mass/latest>

Peamiselt jälgib see aga saksa arheoloogia koolkonna kultuuri arheoloogia lähenemist esemelisele kultuurile (Trummal 1979, 31). Samas on raamatus nimetatud ka üsna moodsaid leiremeetodeid nagu aeromeetod (aerofotograafial põhinev) ja geofüüsikalised meetodid (Trummal 1979, 12). Praktikast käis aga inspeksioonidel töö jätkuvalt kulunud majandite maakasutusplaanidega (foto 9)

Nii iseloomustab lapseas arheoloogihuvi tärkamisest tänane arheoloog (50): „*Minu esimene arheoloogia-alane raamat oli Vilma Trummali „Arheoloogia alused“ (1979), mille Tartust Ülikooli tänava raamatupoest ostsin. Siiani ei saa aru, kuidas see jube puine tekst mulle huvi sai pakkuda. See võis olla esimeses klassis, kui hakkasin raamatukogust raamatuid laenutama. Vist kõige esimesel korral tõin koju kaks raamatut. Mait Metsanurga „Ümera jõel“ ja Jüri Selirandi tõlgitud G. F. Bassi „Allveearheoloogia“ (1974). Viimane avaldas poisikesele kustumatut muljet. Ka sarja „Arheoloogia“ raamatud olid mul kodus olemas ja läbi loetud.*” (ERA.5025.2.18359 leht 1)

Seitsmekümnendate suured maaparandused ei erinenud planeeringute protsessi osas varasematest, kuna maaparandusega seotud institutsioonid olid loodud juba 1950. aastate alguses. Maaparandusobjektid kanti majandite maakasutusplaanidele nii nagu seda oli tehtud viimased 25 aastat. Erinevused seisnesid peamiselt mahtudes. Kuna ka tehnika oli vahepeal arenenud, siis erinevalt varasemast praktikast kaotati maaparanduse tulemusel endised põllupiirded ja vahesiilud, mis osaliselt pärinesid veel 19. sajandist ja varasemast ajast. Suurte põllumassiivide tekitamine väiksemate liitmise teel sai pigem reeglisk. Selline lähenemine seadis aga 1970–1980-ndatel ohtu nii juba olemasolevate mälestistele kui ka seniavastamata muististele. Kaasaegse (65) kirjeldus iseloomustab 1980. aasta olümpiamängude eelseid inspeksioone järgmiselt: „*Olümpia tuli ja Tallinna purjeregatt. Taheti kõik kivihunnikud Tallinn-Narva maanteele lähemal kui 200 meetrit ära lükata, mina käisin jala läbi Purtse jõest Kohtla-Järveni. Vaatasin kõik üle. Osaliselt Toomas Tamblaga kaks aastat varem ja leidsime uusi objekte juurde. 70–80 oli maastikul käimine arheoloogiatöö loomulik osa. Ülikooli lõpupeod istuti kõrtsis, sattusin siis Herbert Ligiga⁴⁹ istuma ja jutt läks Harri Moora peale. Ütlesin talle, et ühes pani ta mööda, et ei pühendunud otsimisele ja muististe registreerimisele.*” (ERA.5025.2.18359 leht 62)

⁴⁹ Herbert Ligi (1928 – 1990) oli eesti ajaloolane: Vaata ka: https://et.wikipedia.org/wiki/Herbert_Ligi

6. Ajaloorigid, kaevamised ja leirajad (1980–1990)

Pärast seda, kui Ants Kraut asus 1982. a tööle Muuseumide ja Kultuurimälestiste Teaduslik-Metoodilise Nõukogu juhatajana, sai 1983. a arheoloogiamälestiste osakonna juhatajaks Heiki Valk (Tvauri 2006, 259). H. Valgu inspektori perioodi iseloomustab muististe tuvastamisele ja kaitsmisele suunatud artiklite arvestatav hulk (Valk 1986a; Valk 1986b). Eelnevatel inspektoritel ei olnud sellist populariseerimise harjumust tekkinud. Samuti kutsus arheoloog H. Valk üles muististega seotud pärimustest teatama (Valk 1986b), innustades niimoodi ka kohalikku kogukonda oma kodukandi pärandi väljaselgitamisele. H. Valgu tööleasumise mõju avaldub juba 1984. aastal, mil ta esitas 18 inspektsiooni aruannet (TLÜ AT). Kokku esitati sellel aastal 19 aruannet.

Erinevalt ühiskonnast tervikuna, ei olnud 1980. aastate algus arheologiahuviliste jaoks teps mitte stagnatsiooniaeg. Suured ehitus ja maaparandusobjektid tõid päevavalgele sellised objektid nagu Olustvere asulakoht, Lehmja-Loo asulakoht, jne. Väljakaevamiste arv suurenes 1980. aastal võrreldes 1979. aastaga 15 võrra, 1980 üle 20 ja jätkab kasvu, kuni saavutab 1980ndate lõpuks absoluutse maksimumi 35 kaevamist aastas (Lang 2000, 73; joonis 3). Ka ületab arheoloogide arv üle 30 piiri, võrdluseks 15 arheoloogiga 1970. aastal (Lang 2000, 73). Suuremate arheoloogiliste ekspeditsioonide juurde loodi õpilasmaleva rühmad (Kanoshina 2001). Edukalt suudeti siduda arheoloogiaga ka sotsialiseerumise aspekt, mis tõi arheoloogia juurde palju noori ajaloo huvilisi.

Nii kirjeldab arheoloogia elukutse valinud jutustaja (47) nn arheoloogiks pühitsemise tseremooniat: „*Jaani Kiriku*⁵⁰ kaevamiste ajal 15-aastasena oli suur sündmus, kui meie käisime ekskursionil ja meid löödi Lõhaveres arheoloogiks Tarmo Kulmari⁵¹ poolt. Sellel oli nii suur mõju (rõhutatult), sa tundsid, et sind usaldatakse, et sul on kohus seista arheoloogia pärandi eest.” (ERA.5025.2.18359 leht 9)

⁵⁰ Tartu Jaani Kirik

⁵¹ Tarmo Kulmar - Eesti ajaloolane, arheoloog, filoloog ja teoloogiadoktor. Tartu Ülikooli usuteaduskonna võrdleva usuteaduse korraline professor.

Noorte ajaloo- ja arheoloogiahuvi äratamise ja süvendamise eesmärgil loodi ka ajalooringid, mille eestvedajateks on sageli ajaloolased ja arheoloogid. Kõik see avaldas ka otsest mõju muististe väljaselgitamise protsessile, kaasates aktiivseid noori.

Nii kirjeldab noorusajal toimunut arheoloog (50): „*Koos koolivend Anti Poolametsaga hakkasime käima „Noorte Turistide Maja“ egiidi all Mati Mandeli juhendamisel neljapäeviti 16.00 Pikal tänaval Ajaloomuuseumi keldris kord nädalas kogunenud arheoloogiaringis. Koos käis seal hoogne seltskond (Indrek Pajumaa, Mihkel Tammet, Madis Morel, Heiki Pauts jt) ja osutus, et arheoloogial on ka mõnus seltskondlik dimensioon. Rääkimas käisid meil mitmed arheoloogid: kindlasti näiteks Toomas Tamla, kes rääkis ohvriallikatest.*” (ERA.5025.2.18359 leht 3). Ringi korraldatud väljasõite koos Oskar Raudmetsa ja Mati Mandliga kirjeldab aga üks osalejatest (50) järgmiselt: „*Küllap sain konkreetse tõuke arheoloogiamälestisi otsida lisaks Mati eeskujule ka Oskar Raudmetsalt. Selleks sünnimuseks oli Mati Mandeli ringi raames korraldatud retk Jüri ja Lehmja kanti. Ma selle toimumise aega ei mäletanud, kuid õnneks TLÜ arheoloogia teaduskogu pearaamat annab peanumbri AI 6761 all: „Pinnaleiud (savinõukillud) Lehmja-Loomäe lõunakülje alt Saaremeta muinasasula kohalt, lääne poolt allikakraavi. 27. aprill 1986. Leidjad O. Raudmets, H. Pauts, A. Tvauri, R. Salumäe, A. Poolamets.*” (ERA.5025.2.18359 leht 1–2)

Foto 10. Andres Tvauri Laitse ohvrikivil (Hiieotsa Suurkivi) (reg, 31013) aastal 1984 (foto: Antti Poolamets) (foto: A. Tvauri erakogu, A. Tvauri esimese fotoaparaadiga “Smena” tehtud foto)

O. Raudmets oli alates 1965. aastast, mil ta sai Tallinna kodu-uurimisringi liikmeks (Raudmets 2014,), teinud aastaaruandeid leitud muististest ja irdleidudest (Raudmets 2014, 55). 1983. aastal aga käivitus üks omamoodi suhtekriis Raudmetsa ja Ajaloo Instituudi arheoloogiasektori vahel. Nimelt oli aasta varem O. Raudmetsa poole pöördutud ja palutud tal anda üle arheoloogia teaduskogule tema poolt leitud leiud Tallinna muististelt, mis olid jäänud leidja kätte aastateks (Raudmets 2014, 77–81). Leiud jõudsid lõpuks muidugi arheoloog M. Mandeli vahendusel 1982. aastal kogudesse (Raudmets 2014, 70). Antud intsident aga käivitas protsessi, mille üle ei tundnud lõpuks head meelt ei Raudmets ega ka arheoloogid. Raudmets käis pärast seda intsidenti tutvumas Ajaloo Intituudi teaduskoguga, et selgitada tema poolt leitud esemete saatust ja ka seda, kas esemed on pearaamatusse registreeritud nii, et ka tegelik leidja oleks mainitud (Raudmets 2014, 77–81). Paljudel juhtudel kahjuks see nii ei olnud (Raudmets 2014, 77–81). Antud juhtumist nähtub leidja tunnustusvajadus, mis vajab rahuldamist. Leidja poolt vaadatuna on see mõneti ka arusaadav, arheoloogid said ju uute objektide passide vormistamise eest rahaliselt motiveeritud. Ühiskondlikule leirajale jäi aga rõõm leida, mille tunnustamine oli kindlasti üheks oluliseks motivaatoriks. Osaliselt toonitas Raudmetsa-taoliste leirajate tähtsust ühiskondliku inspektori (usaldusmehe) staatuse omistamine. A. Kraudi mälestuste järgi oli arheoloogiasektoris elav arutelu ühiskondlikelt inspektoritelt nõutud vanuse alammäära langetamiseks 14. eluaastani, et ka kooliõpilased saaks kaasatud muististe väljaselgitamise ja kaitsega seotud tegevusse. Üks tulisemaid ide toetajaid oli varalahkunud arheoloog Priit Ligi. Usaldusmehe staatusega kaasnes ka vastava töötõendi väljastamine. Siin ei tehtud vahet professionaalse arheoloogi ja koolilapsest usaldusmehe vahel (lisa 4). Hakkas levima ka hea tava märkida arheoloogiamälestise passidesse ka kaasavastajate nimed⁵².

Usaldusmehe staatuse kui olulise motivaatori tähtsusest annab aimu järgmine narratiiv. „*Suhtun positiivselt sellesse staatusesse. Minule mõjus, kui olin noor tudeng. Sellised žestid teadlaste, institutsioonide poolt võivad mõjutada inimeste suhtumist.*” (ERA.5025.2.18359 leht 9)

„*!...! sain usaldusmehe pileti baka esimesel aastal (emotsionaalselt). Sellel on suur tähendus, tunnustus ja usaldus nende suhtes, kes tahavad arheoloogia pärandit kaitsta.*” (ERA.5025.2.18359 leht 9)

⁵² Vaata ka: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=imagegallery&id=9894>

1982. aastal hakati Maardu Keemiakombinaati laiendama ning sellega seoses tuli läbi kaevata suur hulk muistiseid praegusel Rebala kaitsealal. Töö, mille võttis ette V. Lõugas, esimesteks objektideks olid kivikirstkalmed „Lastekangrud”. A. Kraudi mälestuste järgi käis ajavahemikus 1982–1985 kaevamistelt läbi üle saja inimese, kelle teadlikkus muinsuskaitsest tekkis ja arenes nende päästekaevamiste jooksul (Särekanno ja Kraut 2007). Osaliselt nende sündmuste valguses hakkas Vello Lõugas jõulisemalt seisma Rebala muinsuskaitseala loomise eest riikliku kaitsealana. Need sündmused kattusid osaliselt fosforiidikaevandamise vastase aktsiooniga „Ei fosforiidile”, mis kulmineerus 1987. aastal. Kaitse alla tuli võtta nii palju mälestisi kui võimalik, eesmärgiks takistada fosforiidikaevanduste teket. Kirjavahetuses, mis tekkis pärast äsja lahkunud arheoloog Ain Lavi ärasaatmist, iseloomustab M. Mandel seda ärevat, kuid töörohket aega järgmiselt: *„Meenub veel, kuidas me Ainiga Toolse maardlal objekte registreerisime. Seda ma seal peielauas ei meenutanud. Plaan oli neid ikka võimalikult rohkem mälestisi üles leida ja kaardile kanda, et siis, kui kaevandamiseks oleks läinud, need kõik uurida võtta. Need olid hiiglaslikeks parandatud põlluväljad, kilomeeter või kaks ühes ja kilomeeter teises suunas. Kuidas me siis seal üritasime (GPS-e ju veel polnud) neid lohukive seal kolhoosiplaanidele kanda, sammudega kaugusi mõõtes. Asulakihtide ja kalmetega oli lihtsam, need asusid enamasti tänapäevasele asustusele lähemal. Ühel sügisel lõpetasime koos lumesajuga. Tõime siis poest paar „peeti”⁵³, et veidigi sooja saada.”*⁵⁴ Rebala kaitseala moodustatigi 1987. aastal (Tvauri 2006, 260) fosforiidisõja ühe võidu sümbolina. Perioodi 1981–1987 iseloomustab üldine aktiivsem inspeksioonide laine Harjumaa ja Virumaa kaevanduspiirkondades. Inspeksiooni aruannetes see nii ilmekalt ei kajastu (joonis 3), kuna muististe passid koostati kiiresti ja muistised võeti koheselt kaitse alla⁵⁵. Ilmselt näeme siin esmakordselt seost maastikuleire eesmärkide ja konkreetsete kultuurmaastike kaitsmise vahel. Eesmärgiks mitte niivõrd üksik muistis, vaid maastik iseloomuliku asustusloo ja arheoloogiapärandiga. Kindlasti ei olnud siin peamiseks motivaatoriks maastikuarheoloogia oma akadeemiliste eesmärkidega, vaid pigem maastiku ja kultuuripärandi kaitse selles laiemas, osaliselt ka poliitilises võtmes.

Samal ajal aga liigub üleliidulise kogumiku „Koond” koostamine jätkuvalt, kuigi kuke sammul edasi. 1985. aastal kirjutas V. Lõugas esimese pikema artikli kogumikuga seotud probleemistikust (Lõugas 1985). Nii näeb ta vajadust vähemalt viie kõite avaldamiseks, igas umbes 1500–1700 mälestist (Lõugas 1985). Lõugase nägemusel sobis selle koondväljaande

⁵³ Kangestatud puuviljavein

⁵⁴ Mati Mandli e-mail MTÜ Keskaegne Lihula listis 2021-07-18 08:38

⁵⁵ Muististe registreerimise protsessi osas antud perioodil sain täpsustavaid andmeid A. Krautilt.

toimetajaks toonase ENE (Eesti Nõukogude Entsüklopeedia) toimetus (Lõugas 1985). Tagasi vaadates on see piirkondi kirjeldava ühtse koguteose üllitamise soov justkui 1958. aasta H. Kruusi koguteose idee kordus. Mõlemal juhul jäi aga eesmärk saavutamata. Kui 1958. aastaks plaanitud kogumik oleks kultuurimälestiste osas jäänud liiga pinnapealseks, kuna uusi muistiseid ei selgitatud piisavalt välja, siis tänu 15 aastat toimunud muististe väljaselgitamise ja registreerimise süsteemsele protsessile oli 1985. aastal kaitsealuseid arheoloogiamälestisi ligi neli korda rohkem – 5477 (Lõugas 1985). Pigem oli olukord vastupidine. Muistiseid oli nii palju, et nende kirjeldamine koondväljaandes oli üsnagi suur ja aeganõudev ettevõtmine. Arvestada tuli ka seda, et ettevõtmine pidi käima ühte jalga üleliidulise ajakavaga. Omamoodi konkureeriva väljaandena hakkas aga 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses ilmuma sari „Kaitstavad mälestised”, mis sisaldas ka kaitstavate arheoloogiamälestiste osa. Sari ilmus rajoonide kaupa ning neist viimane, Saaremaale pühendatud väljaanne ilmus 1991. aastal (Pesti ja Rikas 1991).

Kui 1961. aastal heideti toonasele Kultuuriministeeriumile ja inspektorile ette haldussuutmatust arheoloogiamälestiste kaitsel, siis 1987. aastal ilmnedid samad probleemid, nüüd aga hoopis laiemalt, kuna ka muistiseid, mida kaitsta ja korrastada on rohkem (Lõugas 1987). 1987. aastal oli kaitse all juba 6380 muistist (Lõugas 1987). Nii kirjeldab olukorda muististe väljaselgitamise kolmanda laine eestvedaja V. Lõugas 1987. aastal ise:

„.../aga lõpetuseks tahaks purustada ühe müüdi. Arheoloogide aktiivsus on jätnud mulje, nagu tegeleksid sel alal sajad inimesed. Nii pole see kaugeltki mitte. Kultuuriministeeriumi vastavas Inspeksioonis tegeleb arheoloogiamälestiste kaitse organiseerimise, inspekteerimise ja avariikaevamiste organiseerimisega üks inimene. Teaduslik-Metoodilises Nõukogus 2–3 inimest. Neile sekundeerib kümmekond kutselist arheoloogi ja 3–4 kodu-uurijat. Kujutan vaimusilmas ette muinsuskaitse seltsi teotahtelist armeed korrastamas muistiseid, osalemas kaevamistes, giidina tutvustamas muistiseid ja asjatundlikult muinsuskaitse probleemide üle arutlemas.” (Lõugas 1987)

Kodu-uurijate (usaldusmeeste) arvuga on siin artiklis aga eksitud, pigem on see emotsionaalne üldistus. Minule endale 1986. aastal omistatud usaldusmehe pilet oli järjekorranumbriga 33. Seega oli neid aktiivseid kodu-uurijaid ikka rohkem kui üks. Ilmselt oli siin mõeldud aktiivsemaid usaldusmehi⁵⁶ nagu seda olid: Arvi Lauringson, Ilmar Jõesoo, Saamo Heldema, Ants Talioja, Oskar Raudmets, Urve Kirss.

⁵⁶ Aktiivsemate usaldusmeeste loetelu on täpsustatud A. Krauti kaasabil

Oma üleskutses paneb Lõugas suure lootuse samal aastal loodava Eesti Muinsuskaitse Seltsile (EMS). Nähes just selles organisatsioonis, mis haaras enda alla ligikaudu 5000 kodu-uurijat (Alatalu 2012, 141), muinsuskaitse töö ühiskondlikku jõudu. Tegemist ei olnud küll esimese sõjajärgse ühiskondliku institutsiooniga, mis koondas enda alla mälestiste kaitsega seotud temaatika, nagu väidab Riin Alatalu (Alatalu, 148), küll aga esimese organisatsiooniga, mis oma põhikirjalise eesmärgina nägi just mälestiste kaitset. Esimeseks organisatsiooniks tuleks pidada ikkagi Kodu-uurimise komisjoni, mille tegemisi ja eesmärke on käesolevas töös ka pikemalt kirjeldatud.

1988. aastal justkui tagasivaatena tehtud tööle ilmuvad viimased Kodu-uurimise teated nr 13 (KUT 13). Viimase üllitise autorid räägivad aastate jooksul tehtud töödest ja saavutustest, peamiselt ikka kultuurimälestiste, sealhulgas ka arheoloogiamälestiste kaitse osas. Kaanekujunduses on kasutuses sümbol, mis on üsna sarnane EMSi ratasristi kujutava logoga. Kodu-uurijate teatise esikaanele ilmub see juba 1982. aastal 12. numbri kujunduses (KUT 12) (foto 11)

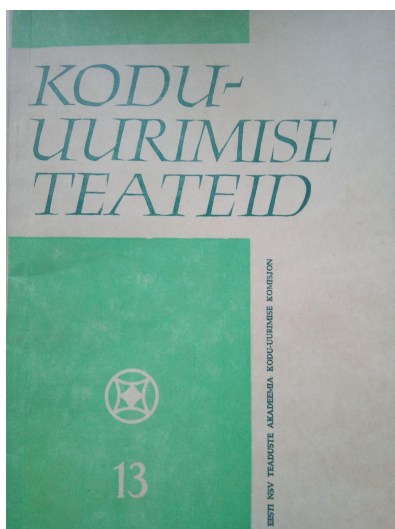

Foto 11. Viimane 13. „Kodu-uurimise teateid” aastast 1988 (foto: Mihkel Tammet)

Hiljem saab just see logo ka 1990 taasloodud Eesti Kodu-uurimise Seltsi kaubamärgiks.

EMS aga ei muutunud selleks kultuurimälestiste kaitsele orienteeritud organisatsiooniks *de facto*. Seltsi juhatusse kuulunud arheoloogid Jaan Tamm, Ants Kraut ja Vello Lõugas juhtisid pidevalt juhatuse ja volikogu tähelepanu sellele, et selts ei tegele reaalse korrastustööga ega ka kultuuripärandi kaitse valdkonna tutvustamisega. Neid märkusi ignoreeris aga seltsi

politiseerunud tiib (Alatalu 2012, 149). Ühe äärmusena tegid ametnikest arheoloogid ettepaneku moodustada Tegelik Muinsuskaitse Selts (Alatalu 2012, 149).

Eestlaste rahvuse ellujäämise instinkt asendus sotsialismi kollapsiga majandusliku heaolu saavutamise kirega. Tundub, et ka muistisest sai osa eraomandist kas siis soovitud või pealesunnituna, kuidas keegi seda käsitles. Mati Mandel on seda olukorda järgmiselt kirjeldanud: *„Leidus ka inimesi, kes arvasid, et mõni muistne ese sobib talle kummutikaunistuseks. Nii toimiti vahel ka raudesemete, mõõkade ja odaotstega”* (Mandel 2017, 45).

Kui 1980-ndate mälestise kui omandi raskuskese oli ikkagi riigi, isegi juba pigem tulevase rahvusriigi poole kallutatud, siis 1990. aastad muutsid selle tasakaalu eraomandi suhtes kaldu. Omandisuhete muutusi muinsuskaitstes on kajastanud nii Triin Alatalu kui Ulla Kadakas (Kadakas 2019, Alatalu 2012). Kogukondlikud ühendused lagunesid, kuna millestki ühisest kultuuripärandi osas ei tahetud enam rääkida. Jäid vaid monumendid, mis paiknesid ei-kellegi-maal kalmistutel ja väikelinnade keskplatsidel.

Vastandina sellele arengule, mis toimus identiteedi taasleidnud väikeriigis, kirjeldab oma kogemust Ühendkuningriikides detektoristide rallil osalenud eesti detektorist järgmiselt: *„Kõik saavad karjamaadel ja põldudel vabalt liikuda, kogukonna jaoks on maaomanikud teinud aedikutesse väravad, et seda hõlbustada”*. (ERA.5025.2.18359 leht 65) Midagi sellist näeb tänases Eestis harva. Sama avaldub ka suhtumises ühistesse kultuuriväärtustesse. Muististesse enda maal suhtume pigem negatiivselt ja näeme neid segavate faktoritena, arheoloogilist leidu aga eraomandina (Kadakas 2019, 254). Eesti taasiseseisvumine 1991. aastal tähendas täispööret sotsialistlikult plaanimajanduselt läänelikkude turumajandusse. Lisaks riiklike struktuuride ümberkorraldamisele muutusid maa omandisuhted. Maa sai valdavalt eraomandiks, mille omandiõiguse toonitamine aga trendiks.

1990. aastal loodud Eesti Arheoloogiaselts püüdis taastada seda lünka, mis jäi EMSil muinsuskaitse osas tegemata, tuues kokku nii arheoloogid kui kodu-uurijad ja usaldusmehed, kuid sellist kõlapinda nagu 1980-ndate alguse ligi kuuskümmend muinsuskaitseklubi, ei saavutatud. Ka kodu-uurimise ringid sellisel kujul nagu nad olid viimased 40 aastat ei taastunud samas mahus. Märkimisväärne on ilmselt see, et veel 1990. aastate kesksajal vedas V. Lõugas ise väikese meeskonnaga kodu-uurimise seltsi tegevust (Pillak 1998, 118) justkui protestina politiseerunud EMSi tegevuse suunas. Ta käivitas omaette programmi Eesti külaelu uurimiseks ja edendamiseks. Tema viimaseks avalikuks esinemiseks jäigi Tallinna

Linnamuuseumi Kodu-uurimise ringis peetud ettekanne „Kodu-uurijad linnade ja asulate uurijatena” (Pillak 1998, 118). 1998. aastal lahkus Vello Lõugas jäädavalt.

Eelpool kirjeldatud protsesside tulemusena tundub, et ühise arheoloogiapärandi hoidmine ja uurimine kipub antud perioodil teatud määral luhtuma. 1990. aastate algust iseloomustab Riin Alatalu seega õigustatult kui „vinguvat ajastut” (Alatalu 2012, 87). Ajastut, mil omandisuhted põrkuvad ümberkorraldustega riigi haldamises. Võrdluseks võib tuua Ühendkuningriigid, kus on kaheksa sellist tugevat pikaajalist ühiskondlikku organisatsiooni ja hulgaliselt väiksemaid klubisid⁵⁷, mille ülesanne on arheoloogiapärandi kaitse ja uurimine. Ilmselt püüti arheoloogide ja muinsuskaitsete poolt midagi analoogset ka meil luua (Alatalu 2012, 83), kuid see, mis on iseloomulik traditsionalistlikule ja stabiilsele ühiskonnale, ei omanud sellel keerulisel ajal piisavat kõlapinda. Eesti Arheoloogiaselts on tänaseks oma tegevuse sisuliselt lõpetanud. Seltsi viimane juht Ain Lavi (foto 12) lahkus meie hulgast selle töö kirjutamise ajal.

Foto 12. Eesti Arheoloogiaseltsi esimees Ain Lavi 1995. aastal Jaan Jungi 160. aastapäeval maastikul arheoloogidele kõnet pidamas (foto: A. Kraut)

⁵⁷ Vaata täpsemalt: Archaeological Organisations in Britain; a fact-sheet, https://www.royalarchinst.org/sites/royalarchinst.org/files/Archaeological_Organisations.pdf (This information sheet was produced by the Royal Archaeological Institute in September 2014 (updated Jan. 2015); comments on it may be sent to the President, Professor David

Arheoloogidel puudub täna väljund nii erialaühenduse kui ka ühiskondliku laiemapõhjalise organisatsiooni näol, mis tooks kokku ka arheoloogiahuvilised. 1980ndate lõpus oodati emuinsuskaitset EMSilt. Muinsuskaitseameti loomine tähendas, et ootused selles osas on riiklikule institutsioonile. Eesti Arheoloogiaseltsi tegevuse soikumise tagajärjel on arheoloogide ja arheoloogiahuviliste koondamise ja ühiste seisukohtade kujundamisega tegelenud Muinsuskaitseamet. Iseenesest igati tänuväärne tegevus, kuid kas ikkagi riigiameti ülesanne? Toon järgnevalt ühe narratiivi, mis iseloomustab ühe teeneka usaldusmehe (81) muret tekkinud ja siiani kestva olukorra pärast: “ *Mis on ära kadunud on Eesti Arheoloogiaselts. Huvilisi käis koos. Tihtipeale tutvustati uusi mõtteid. Olid rohkem seotud ja tundsid end kollektiivi liikmena. Praegu oled nagu üksik üritaja ja ei tunne ennast millegiga seotud.*” (ERA.5025.2.18359 leht 24)

Selline peataolek 1980. aastate lõpus ja 1990. alguses mõjus pärssivalt ka uute inspeksioonide läbiviimisele. Näiteks 1989. aastal esitasid inspeksiooni aruandeid AI teaduskogu andmetel vaid Heiki Valk ja Andres Vindi: Heiki Valk viis aruannet ja Andres Vindi kolm aruannet. A. Vindi oli vastloodud TÜ Arheoloogialabori juures tööd saanud ja tema esmaseks ülesandeks jäigi maastikuinspeksioonide ehk leire läbiviimine erinevate projektide raames⁵⁸. Seda teeb A.Vindi siiani olles läbi viinud TLÜ AT andmetel sadu maastikuinspeksioone.

Suur üleliiduline koguteos „Koond” jäi okupatsiooni lõpu eel ilmumata ja kadus toimiv rahastus, mis seda suurt üritust toetas. Inertsist tehti veel muististe passe ja prooviti läbi häda korraldada ka tasustamist⁵⁹. Passitamist rahastatakse 1990. aastate lõpuni. Noorte arheoloogide majandusliku motivaatorina mõjus aga passitamine ka veel 1990. aastatel. Üks toonastest noortest arheoloogidest (50) iseloomustab seda järgmiselt: „1990. aastatel otsisime ja dokumenteerisime koos Andres Vindiga rohkelt muistiseid Kagu-Eestis. Muinsuskaitseamet maksis muististe passide eest raha, mis vaieldamatult oli oluline motivaator.”(ERA.5025.2.18359 leht 3)

⁵⁸ Andres Vindi palgaliseks töötajaks võtmise asjaolusid sai A. Vindi endaga arutatud.

⁵⁹ Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021. Märkmed autori valduses.

7. Siirdeühiskond, arheoloogiamaastikud, detektorismi algus (1991–2000)

Eesti taasiseseisvumine 1991. aastal tähendas üleminekut plaanimajanduselt turumajandusele. Lisaks riiklike struktuuride ümberkorraldamisele muutusid omandisuhted. Suur osa maadest tagastati õigusjärgsetele omanikele, millega seoses sattus ka suurem osa arheoloogiamälestistest, erinevalt majanditest nüüd juba eraomanike maadele. Muinsuskaitsele tähendas see aga kogu olemasoleva mälestiste inventariseerimissüsteemi ümberkorraldamist. Majandipõhised maakasutusplaanid tuli asendada kadastriplaanidega ja igale muistisele tuli leida „omanik“.

Aastatel 1990–1993 juhatas arheoloogiamälestiste sektorit Anton Pärn, kes oli 1986. aastal otse ülikoolist sinna tööle tulnud (Tvauri, 259).

1993. aastal loodi Muinsuskaitseamet. Vastavalt Muinsuskaitseameti põhimäärusele on nüüd Muinsuskaitseameti põhiülesanneteks:

1. muinsuskaitse juhtimine ja järelevalve;
2. kultuurimälestiste väljaselgitamise, arvestamise, uurimise, kaitse, kasutamise,

konserveerimise, restaureerimise, sellealase informatsiooni kogumise, säilimise ja levitamise korraldamine;

3. kultuurimälestiste registri pidamine ja kultuuriväärtuste väljaveo taotluste läbivaatamine.

Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimehest arheoloog J. Tammest sai vastloodud Muinsuskaitseameti peadirektor.

Trivimi Velliste kirjeldab Jaan Tamme kandidatuuri tagamaid järgmiselt: „*Kuna EMSi esimees Jaan Tamm oli 1990. aastate algul täielikult ja jõuliselt pühendunud tegelikule muinsuskaitsele nii paljudel tasanditel kui võimalik, on loomulik, et temas nähti ka kõige tugevamat kandidaati loodava muinsuskaitse keskasutuse juhi kohale.*” (Velliste 2019, 146)

Loomulikkus seisnes siin ilmselt selles, et tugevat muinsuskaitsega seotud keskasutust ei olnud veel EMSi loomise ajal tekkinud ja oldi olukorras, kus muinsuskaitsealast tegevust oodati selliselt ühiskondlikult organisatsioonilt nagu EMS. Lahendus saabus Muinsuskaitseameti loomisega, mis iseenesest oligi väga loomulik ja normaalne asjade käik. Seda eelkõige psühholoogiliselt, kuna muinsuskaitsega tegelevad riiklikud institutsioonid ei olnud vahepeal kuhugi kadunud. Küsimus oli ilmselt ka nimetuses, kuna esmakordselt hakkas

sõjajärgsel ajal sõna „muinsuskaitse” kajastuma ametiasutuse nimes. See lükkas seltsi õlgadelt ka ühiskonnalt tulenevate ootuste koorma, mis oli seotud nn tegeliku muinsuskaitsega.

Uue ameti üheks ülesandeks oli mälestiste registri uuendamine ja kaasajastamine. Arheoloogiamälestiste osas tähendas see, et esmajärjekorras tuli uuendada arheoloogiamälestiste ruumiandmed, sest muutunud oli ju omandivorm. Kolhoosid ja sovhoosid olid likvideeritud ja muististe arvestus ei saanud enam toimuda majandipõhiselt. Senised maakasutusplaanid tuli asendada katastriplaanidega ja vastvalminud Eesti põhikaardiga mõõtkavas 1: 10 000. Esimesed katsed muinsuskaitse registri digitaliseerimiseks tehti juba 1991. aastal, kui kirjeldati esimese olemid ja andmeväljad tulevase dünaamilise andmebaasi tarbeks⁶⁰.

1995.–1996. aastal viis Muinsuskaitseamet läbi kasutajakoolitused GIS-tarkvara Map Info Professional 4.0⁶¹ osas⁶². Koolituse said arheoloog Kalle Lange ja Muinsuskaitseameti kaastöötaja Ants Pindis⁶³. 1996. aastal oli võimalik kasutada juba ka digitaalset põhikaarti (mustvalge) ja digitaliseeritud kadastrikaarte.⁶⁴ Leire tulemusel tekkinud leiuteated kandis A. Pindis pärast 1996. aastat juba värsketele põhikaartidele. Kui esialgu tehti seda veel pliiaitsiga, siis kümnendi lõpus olid muistised põhikaardil juba valdavalt digitaalsetena. Kaitsealused muistised olid märgitud eraldi sümboliten. Põhikaartide tähtsust rõhutab tuntud leiraja (50) järgmises lõigus nii: *„Linnamägedega oli selline lugu. Esimene linnamägi sai avastatud 1997. a. Tvauringa. Teated saime Kirjandusmuuseumist. Jungi käsikirjad jne. Käisime siis kohad läbi. Käisime Karula kandis (Jungi juhuslik materjal). Oletatavast linnamäest oli teade, et söepuru kahe jala sügavuselt. Teine oli Kalanas 1997 ja siis Vareste ja siis olid juba trükitud põhikaardid.”* (ERA.5025.2.18359 leht 79)

Registreeriti kõik leiuteated, mida hiljem arheoloogid üle kontrollisid ja vajadusel passistasid⁶⁵. Kuna olin ise toona ka usaldusmehena tegev, tundus selline vahetu koostöö Muinsuskaitseametiga väga mugav. Leppisin aja kokku ja tulin ametisse kilekotikestega, kus olid leiud, ja koos Ants Pindisega märkisime leiukoha koos lühikese kirjeldusega kaardile.

⁶⁰ Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021. Märkmed autori valduses.

⁶¹ Map Info Professional 4.0 tuli välja 1995. aastal. Tegemist oli moodsa GIS-tarkvaraga, mida toona kasutasid paljud kartograafia arendajad. (Map Info Professional, https://en.wikipedia.org/wiki/MapInfo_Professional)

⁶² Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021. Märkmed autori valduses.

⁶³ Samas

⁶⁴ Esimene digitaliseeritud Eesti Põhikaart 1:10 000 võeti kasutusele 1996. aastal (Maa-amet, <https://geoportaal.maaamet.ee/est/Ruumiandmed/Haldus-ja-asustusjaotus/Digitaalsete-halduspiiride-tekkelugu-p69.html>)

⁶⁵ Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021. Märkmed autori valduses.

Samamoodi käis ka lõhutud muististest teavitamine. Hiljem omistati mälestistele kindlad koordinaadid, millede täpsustamisega maastikul tegeles arheoloog ja Muinsuskaitseameti kartograafianõunik K. Lange. Tehti ära tohutu töö, mille tulemusena said muistised ruumiandmetega täpselt piiritletud. Leire seisukohast võiks siin korraldusliku külje üheks puuduseks pidada seda, et ühiskondlikelt leirajatelt, kaasa arvatud usaldusmeestelt ei nõutud konkreetset vormikohast leirearuannet. Arheoloogide puhul oli see traditsiooniliselt välja kujunenud. Seega on raske sellisel ühiskondlikul ehk õhinapõhisel moel leitud muististe arvu ja leidjaid täna kaardistada ja tehtud tööde mahtu hinnata. Oluline on muidugi see, et kõik leitud muistised jõudsid teabekandjale ja registreeriti.

Arheoloogiamälestiste register oli 1998. aastal veel Exceli tabeli vormis⁶⁶. Järgmise sajandi alguseks jõudis see aga peamiselt ajaloomälestiste peainspektor Andres Aua initsiatiivil Microsoft Access⁶⁷ andmebaasi tarkvarasse ja sealt toona loomuliku jätkuna Microsoft SQL-serverisse⁶⁸. Urve Russow, kes oli toona selle protsessi korraldaja Muinsuskaitseameti, annab ka konkreetsed aastad, millal töö teostati (Russow 2019, 117). 2002. aastal oli register juba avalikult kättesaadav⁶⁹ ja järgmisel aastal liideti ka Maa-ameti kaardirakendusega⁷⁰. Mälestiste andmete kuvamine avalikult ligipääsetavas kaardirakenduses oli toona Euroopas uudne. Võrdluseks võiks tuua Rootsi vastava kaardirakenduse, kuhu tekkisid kultuurimälestised 2003. aastal, aga avalikuks said andmed alles 2006⁷¹. U. Russow peab edu saladuseks seda, et ressursside vähesuse tõttu prooviti tulemus saavutada nn “in-house” oskustega, mis tagas vahetu suhtluse tellija ja arendaja vahel, kus mõlemad olid sageli ühes isikus⁷².

1999. aastal alustas Tartu Ülikoolis Eesti arheoloogilise ja pärimusliku kohainfo koondandmebaasi koostamist H. Valk. Erinevalt riiklikust registrist võttis Valk eesmärgiks koguda kokku info muististe ja leiukohtade kohta erinevatest allikatest sõltumata sellest, kas

⁶⁶ Samas

⁶⁷ Microsoft Access oli esimene laiatarbe andmebaasirakendus Microsoftilt, mis võimaldas dünaamilist Microsoft SQL andmebaasi serveriliidest. See lõi ideaalsed võimalused andmete transiidiks MS Accessist palju võimekamale andmebaasserveri platformile (Microsoft Access, https://en.wikipedia.org/wiki/Microsoft_Access), (Microsoft SQL server, https://en.wikipedia.org/wiki/Microsoft_SQL_Server)

⁶⁸ Telefoniintervjuu Urve Russowiga 26. VI. 2021. Märkmed autori valduses.

⁶⁹ Vaata ka: <http://register.muinas.ee>

⁷⁰ Muinsuskaitseobjektid on kättesaadavad Maa-ameti kaardiserveris: https://xgis.maaamet.ee/maps/XGis?app_id=MA22H5&user_id=at&LANG=1&WIDTH=1066&HEIGHT=657&zlevel=2.551458.33587647.6568791.659832&setlegend=HMAMUIN22=1

⁷¹ Täpsema kirjelduse Rootsi analoogsete kultuurimälestiste ruumiandmete kohta leiab siit:

<https://www.raa.se/hitta-information/fornsok/om-fornsok/bakgrunden-till-fornsok/>

⁷² Telefoniintervjuu Urve Russowiga 26. VI. 2021. Märkmed autori valduses.

muistis oli arheoloogiamälestisena kaitse all või mitte⁷³(foto 13). Nüüd koguti kõik, kaasa arvatud juhuslikud teated ühte terviklikku andmebaasi. Võimalus, et leiuteave kaob enne, kui muistis mälestisena kaitse alla jõuab, vähenes kordades. Tänapäevaks on sellest andmebaasist kujunenud oluline infoallikas riiklike registrite kõrval, mis aitab uut leiuteavet siduda juba olemasolevaga, luues sageli kontekstita leiuteatele varasemate andmete põhjal tausta.

Foto 13. Arheoloog Heiki Valk 1986. aastal Tartu rajoonis Voika külas muististe kohta pärimust kogumas (foto: M. Pakler)

Kui eelnevatel perioodidel oli uute muististe leiramise eesmärgiks arheoloogilise allikmaterjali täiendamine ja kaitse alla võtmine, siis 1990ndad tõid arheoloogia ja ühes sellega ka leire uuele tasandile. Eesmärgiks ei olnud ainult muististe otsimine ja registreerimine, vaid arheoloogiliste maastike rekonstruktsioon ja asustusajaloo erinevate kihtide tuvastamine piirkonniti (Lang 1996, Lang 2000a; Konsa 1999; Vedru 2001; Vedru 2002). V. Lõugase initsieeritud süstemaatiline piirkondade läbi kammimine asendub teoreetilist laadi leirega, mille üheks osaks on maastiku rekonstruktsioon ja erinevate arheoloogiliste kihistuste nägemine ja kirjeldamine. See kontekst nõudis aga juba rohkem

⁷³ Telefoniintervjuu Heiki Valguga 5.VII. 2021. Märkmed autori valduses.

eriteadmisi kui tavapärase pinnakorjel põhinev inspeksioon. Nagu igas muustris, oli ka sellest varasemas leires midagi, mis või keegi, kes erines. Tutvudes inspeksiooni aruannetega, jäävad silma arheoloog Mare Auna leired Kagu-Eestis, mille eesmärk on seotud enamjaolt eesmärgiga leida uusi kääpaid, seda peamiselt veekogude kallastelt jälgides maastiku loogikat (Aun 1974; Aun 1973). Samuti väärib tähelepanu ka T. Tamla Pada jõeoru mikropiirkonna muististe kaardistamine (Tamla 1984).

Uut teadmist arheoloogiast ja leirest käisid 1980. aastate lõpuaastatel ja 1990. aastate alguses noored arheoloogiastudendid saamas just lähinaabrite Soome ja Rootsi käest. Samasse aega langeb ka arheoloogia õppetooli taastamine Tartu Ülikoolis 1992 aastal (Konsa 2006, 42). Arheoloogia õppetooli juhatajaks ja professoriks saab Evald Tõnisson. Arheoloogia eriala bakalaureuse õpe oli käivitunud ka Eesti Humanitaarintituudis (EHI). EHI Arheoloogia eriala lõpetajate hulgas oli Harjumaa vaneminspektorina töötanud Armin Rudi ja Võrumaa vaneminspektori ametit pidanud Mirja Ots.

Piiriülene teadmiste vahetamine andis ilmselt tugeva tõuke laiemate teaduspõhiste leirete läbiviimisele. Teine tõuge tuli aga ilmselt kodumaalt juba 1980. aastate keskpaigas TA Ajaloo Instituudi juures toimunud Geoarheoloogia ja Muinastehnoloogia laboratooriumist. Laboratooriumi juhataja Aarend-Mihkel Rõugu eestvedamisel viidi läbi konkreetseid ekspeditsioone antropogeensete keskkondade uurimise eesmärgil. Üheks meetodiks toona oli paleogeograafiline analüüs, mille eesmärk oli kirjeldada kindla piirkonna inimtekkelise asustuse kujunemist (Rõuk ja Tõnisson 1984).

Toona Soomes õppinud arheoloog (55) kirjutab oma kogemusest järgmiselt: „1992 alustasin õpinguid Soomes. Tõnissoni (Evald Tõnisson) abil, kes oli Unto Salo⁷⁴ sõber. Seal oli arheoloogiline leire väga heal tasemel. Eestis õpetas välitööde metoodikat Põder⁷⁵, kus leire osa ei olnud tugev. Soomes oli se õppeprogrammi osa ja seda õpetati. Sai kokku teoreetiline ja praktiline pool. Praktiline just kaasüliõpilaste ,kellega sai koos käidud. 1993. aastal olin Eestis tagasi. Läks lahti (leire) ka Eestis. Esimesed avastused Riigikülas Narva lähedal ja Kõpus Hiiumal. Viis oli suuresti seotud Soome arheoloogiaga. Soomest sain rannasiirdele orienteeritud otsingusüsteemi.” (ERA.5025.2.18359 leht 84)

Soomest saadud teadmised siirdusid arheoloog Aivar Kriiska vahendusel ka Läti arheoloogideni (foto 14).

⁷⁴ Soome arheoloog Unto Salo (Unto Salo, https://fi.wikipedia.org/wiki/Unto_Salo)

⁷⁵ Eesti arheoloog ja õppejõud Ain Mäesalu *alias* Põdrake hiljem ka Põder.

Foto 14. Arheoloogid Ilga Zagorska, Aivar Kriiska, Tanel Moora ja Valdis Bērziņš 2001. a alguses Lātis Asti (läti k Burtnieks) järve kallastel inspeksioonil (foto: A. Kraut).

Samal ajaperioodil arheoloogiaõpinguid läbinud arheoloog (52) jagab aga muljeid Rootsis saadud kogemustest järgmiselt: „*Olin osaline Gotlandi projektis koos Dan Carlssoniga, kes mind personaalselt õpetas. Käisime Gotlandil ja veetsime tunde ja tunde koos kaartidega ja arutasime, kuidas on loogiliselt kultuurmaastik üles ehitatud. Kui on asustus siin, siis kalmed on seal ja sellised tendentsid jne. Ja see meetod üldiselt toimib ja sageli olen ka sellisel moel muistiseid leidnud. Olen kaardi peal mänginud läbi, kus võiks olla kalme, sadamakoht jne.*” (ERA.5025.2.18359 leht 43)

Selle ülal kirjeldatud eesmärgi teostumisele andis kindlasti tōuke ka topograafilise info avalik kättesaadavus Eesti Vabariigis. NSVL topograafilised militaarsed aluskaardid olid turul kõigile kättesaadavad ja nendega hangeldati tulusalt. See puudutas ka aerofotosid, küll aga alles 1990-ndate keskpaigast alates. Esimene katse tuua aerofotod muinsuskaitse käsutusse oli minu ja Toomas Mägi poolt 1998. aastal Maa-ameti arhiivides skaneeritud

aerofotod, mille kohta koostati arvutis ka digitaalne fotoplaan, mille järgi oli üksikuid fotosid lihtne leida (lisa 5). Toona suutsime Muinsuskaitseameti tellimusel digitaliseerida vaid Läänemaa osa⁷⁶. 2000. aastate alguses olid aga enamik ortofotosid juba ka Muinsuskaitseametil endal olemas⁷⁷. Huvi GIS⁷⁸ kasutusvõimaluste rakendamiseks arheoloogias tekkis ka noorel arheoloogil Marge Konsal (Konsa 1999), kes peab tänaseni ruumiandmete kasutamist arheoloogiliste maastike rekonstrueerimisel enda tugevaks küljeks.

Üheks esimeseks rahvusvaheliseks programmiks, kuhu olid kaasatud ka eesti arheoloogid, oli PACT⁷⁹. Tegemist oli Euroopa Nõukogu finantseeritud interdistsiplinaarse projektiga arheoloogia vallas (Kriiska ja Lõugas 2006, 280). Otseselt ei saa seda seostada hilisema maastikuarheoloogia arengusuundumustega, küll aga lõi see tugeva rahvusvahelise suhtlusvõrgustiku, millelt said areneda erinevad suunad Eesti arheoloogias (Kriiska ja Lõugas 2006, 280). Esimeseks projektiks, mille raames osutus võimalikuks ja korraldati ka arheoloogiliste maastike uurimist olid ilmselt CCC⁸⁰ projekt (Konsa 2006, 45) ja Stockholmi ja Euroopa Komisjoni toetatud „*Environmental and Cultural History of the Baltic Region*” (Lang 2000a, 11). Seda perioodi iseloomustab arheoloog Marge Konsa kui perioodi, mil arheoloogiast kui ajaloo alamteadusest sai tugev iseseisev distsipliin ja just tänu arheoloogia sotsialiseerumisprotsessile (Konsa 2006, 50). 1996. aastal publitseeriti V. Langi doktoritöö „*Muistne Rävälä: Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas*” (Lang 1996), mida võib pidada esimeseks maastikuarheoloogiaalaseks doktoritööks Eestis. Antud tööga kaasnesid mitmed maastikuleired, kuhu oli intensiivselt kaasatud ka arheoloog Gurli Vedru (Vedru 1996, Lang 1994).

V. Langi edasi antud maastikuleire kogemuste mõju iseloomustab üks neist järgmiselt: „*Süsteemset lähenemist õppisin Valter Langi käe all Vihasoo piirkonnas välitööde praktikal 1998 –99 igal sügisel. Kevadel otsisime uusi kalmeid ja käis lohukivide kontrollimine. Valtril oli nn mikropiirkond, kus ta tahtis kõik muistised kaardistada. Õppisin süvenemist ühte piirkonda ja dokumenteerima. Valter lasi mul minu enda meetodikat välja arendada. Ma olin*

⁷⁶ Tellimuse seonduv sai täpsustatud Anton Pärna abiga (Telefoniintervjuu Anton Pärnaga 8. VII. 2021. Märkmed autori valduses.)

⁷⁷ Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021. Märkmed autori valduses.

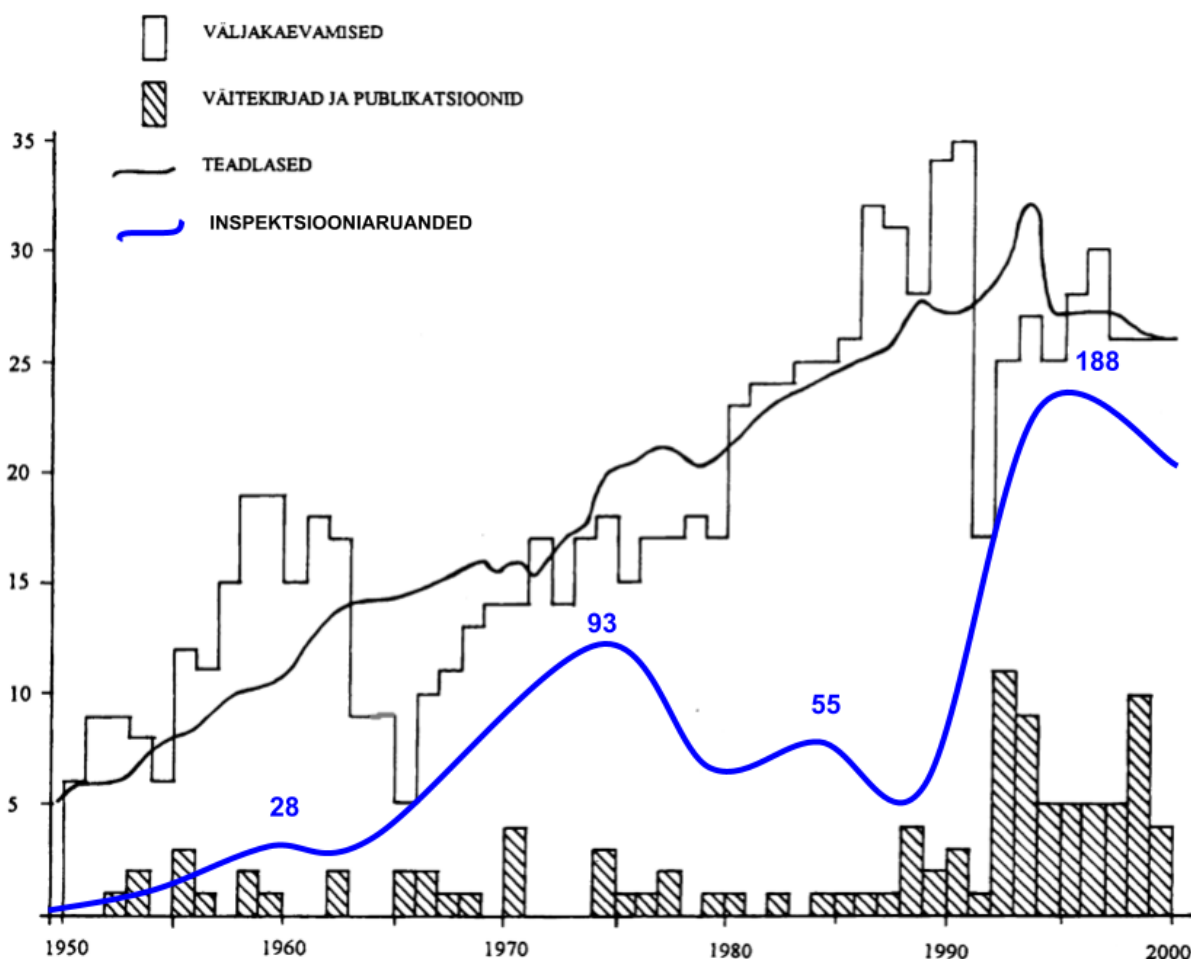
⁷⁸ Geograafiline infosüsteem (GIS)

⁷⁹ PACT– Physical, Chemical, Mathematical and Biological Techniques Applied to Archaeology

⁸⁰ CCC – Culture Clash or Compromise?

toona väimustuses arvutitest. Esimene töökoht oligi arvutitehnikuna. Rakendasin mõõdistamise tehnikat arheoloogias. Polnud GPS jne.” (ERA.5025.2.18359 leht 7)

Mikropiirkondade arheoloogiamastike kaardistamine jätkub trendina 2000. aastate alguseni (Aun ja Kiristaja 1998). Kasvab ka maastikuleirete hulk, mis oli 1980–1990. aastate vahetusel soiku jäänud (joonis 3).

Joonis 3. 1950–2000 läbiviidud leired graafikuna (TLÜ AT andmetel põhinev) võrdluses arheoloogide arvu ja teadusuuringute mahuga (Lang 2000, 73, joonis 1).

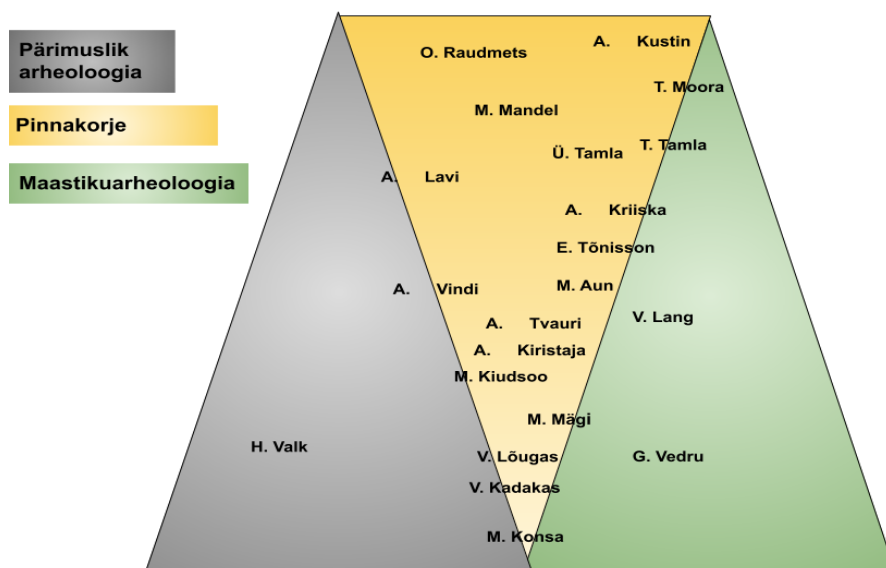
Teise ja üsnagi iseseisva suunana kujuneb juba 1980ndate kesksaigas välja arheoloog H. Valgu veetud pärimuspõhine leire. Paljuski oli see ilmselt seotud Valgu huviga külakalmistute matmiskombestiku vastu (Valk 2001). Muististe liigina võimaldas see ühendada sageli veel elusoleva esivanemate pärimuse arheoloogilise uuringuga maastikul. Üheks suurimaks H. Valgu veetud projektiks kujunes piiriülene EstLaRus projekt, mille käigus leirati läbi suurem osa Eestit. Projekt võimaldas finantseerida laiaulatuslikke leireid, mis erinesid nn

õhinapõhistest leiretest, kui leirel käidi valdavalt oma kulu ja kirjadega. Leiramise organisatoorset külge EstLaRus⁸¹ projekti raames iseloomustab üks osaline (50) üsnagi positiivses võtmes järgmiselt: „Tegelikult peaks (organiseerima), aga kas meil on jõudlust. Leire on meil ikka selline õhinapõhine. Kui oli projekt EstLaRus 2011–12, käidi kõik kihelkonnad põhjast lõunasse läbi. Puudutas leiuteteid jne., mis andmebaasis olemas. Selle projekti puhul toimus. Projektina on jah toimunud. Kui vaadata Tartu Ülikooli, siis ei ole aga raha ja muid ressursse. Peamiselt ikka käid oma kulul.”(ERA.5025.2.18359 leht 79)

Tundub, et need kaks suunda jäävadki arheoloogilises leires domineerima. Ühelt poolt maastikuarheoloogia ja teisalt pärimustele toetuv leire. H. Valgu praktiseeritud kohapärimuste ja muistisepärimuste kogumine ja sellega ühes inspeksioonide läbiviimine oli ju tegelikult vanade J. Jungi aegsete oskuste tänapäevane edasiarendus, kus leire kontseptsioonid olid jäänud samaks. Ühelt poolt pärimus ja teiselt leiuteade. Toimub ka edasiarendusi. Üheks oluliseks edasiarenduseks on kindlasti M. Konsa ja Mari Lõhmuse kontseptualistlik lähenemine muistisesse (Konsa ja Lõhmus 2010). Antud lähenemine ühendab endas nii pinnakorje (Schofield 1991, Binford et al 1970, Crawford 1953) kui ka maastikuarheoloogia komponente teoreetilise arheoloogia tähenduses. Narratiivide analüüsi käigus võib väita, et leire kogemuste omandamine ei ole üldiselt seotud ühe kindla õpetajaga. Ühte arheooloogi võivad mõjutada ka mitu mentorit ja meetodit (joonis 5). Ilmselt on see tingitud sellest, et arheoloogide kogukond on suhteliselt kompaktne ja kogemusi saab üksteisega vahetada vahetumalt.

⁸¹ Vaata projektiga seonduvat:

<http://www.estlatrus.eu/eng/news/?fbclid=IwAR0kdJtfISksdeYXilr5VGPxLKSsdWjzOD7Te55wVItiSpdYCGwu1OCC9CM>

Joonis 5 (Fig. 5). Rekonstruktsioon erinevate metodoloogiliste põhisuundumuste hinnangulisest jaotumisest aktiivsemate leirajate vahel (1960–1990). Arheoloogide paigutumine erinevate suundumuste vahel põhineb peamiselt arheoloogide enda hinnangutel ja avaldatud publikatsioonide ning inspeksiooniaruannete üldisel hinnangul.

Sarnaselt 1960ndate lõpus toimunud leire institutsionaliseerimisega üleliidulise „Koond” projekti raames, mil leiret vedasid valdavalt arheoloogid, toimus 1990. aastate lõpus sarnane muutus. Sageli suurte rahvusvaheliste projektide ja teadusgrantide raames või nende kõrvaltegevusena leiti järjest uusi muistiseid (Vindi 1997; Kiristaja 1997; Mägi 1998; Kriiska ja Mandel 1996; Valk 1998). Usaldusmehed ja kodu-uurijad küll jätkavad uutest muististest teatamisest, aga selle kõrvale tekib ka rohkem töölaadsem suhe (Tootsi 1998; Kivistik 2002). Aasta lõikes tehtud inspeksioonide kokkuvõtted hakkavad aga esmakordselt eraldiseisvate publikatsioonide näol ilmuma Eesti Arheoloogiaseltsi perioodilises väljaandes *Stilus* (Tvauri et al 1996) ja hiljem ajakirja *Arheoloogilised Välitööd Eestis (AVE)* lehekülgedel (Aun ja Kiristaja 1998).

Kuna leired tuli finantseerida projektide ja uurimistööde raames, siis ei saanud piirduda enam vajadusega muistiseid kui arheoloogiaallikaid juurde leida ja kaitse alla võtta. Teadustöö sai valdavalt toimuda vaid erinevate projektide ja grantide raames.

1990. aastate keskel laekuvad esimesed teated detektorite kasutamise kohta. Teateid on kahesuguseid. Ühed, mis toovad kasutusele termini „mustad arheoloogid” (Ulst 2009), ja

teised teated, mis on seotud detektorite kasutamisega arheoloogide ja usaldusmeeste poolt uute objektide tuvastamise kontekstis. Esimene detektorileide kajastav aruanne esitatakse 1998. aastal (Tammet et al, 1998). Metallidetektor ehk otsinguvahend kujuneb leirel oluliseks töövahendiks, mida kasutavad nii usaldusmehed kui ka arheoloogid (foto 15). Ühtlasi tekib arheoloogilisele leirele tekib konkureeriv hobi detektorismi näol.

1997. aastal ratifitseeris riigikogu Arheoloogiapärandi kaitse Euroopa konventsiooni. Konventsiooni artikkel 3 sätestab, et osalisriik peab kohaldama lubade ja järelevalve protseduuri igasuguseks arheoloogiliseks tegevuseks, mis muuhulgas aitaks ära hoida illegaalseid kaevamisi ja arheoloogiapärandi elementide kõrvaletoometamist ning tagaks kaevamiste läbiviimise teaduslikul alusel ja kvalifitseeritud isikute poolt. Ühtlasi sätestatakse, et juhul kui siseriiklikud seadused seda lubavad, kehtestab riik eriload metalliotsijate ning igasuguste muude arheoloogilises uurimistöös rakendatavate otsimisvahendite või -meetodite kasutamiseks. (Ulst 2009, 16–17). Detektorism oli veel suhteliselt värske hobi 1990ndate Eestis ja seadus seda veel ei reguleerinud. Sageli rüüstati kaitsealuseid muistiseid kasusaamise eesmärgil. Esimesed nõrduinud artiklid arheoloogidelt ilmuvad 2000. aastal. M. Mandli „Läänemaa muinaskalmetel liiguvad rüüstajad” on esimeste hulgas. Tehtud kahju kirjeldab arheoloog nii: *„Siin on palju songitud. Kaevatud on kolm ruutmeetrist ja paarkümmend väiksemat auku. Osa on kinni aetud ja mätaga kaetud, osa mitte,” kirjeldas Mandel kalmel avanenud pilti maakonnalehele Lääne Elu. ”Rüüstajad rikkusid meil mitme päeva töö ära,”* (Mandel 2000).

Aastal 2000 algavad esimesed arutelud detektoristide ja muinsuskaitsete vahel. Nii kirjeldan ise aastal 2000 ilmunud artiklis tekkinud olukorda: *„Tegemist on küll võrratu hobiga, kuid seaduste puudulikkus on põhjustanud Eestis olukorra, kus leide tihti varjatakse ning kõik, mis on seotud metalliotsijate kasutamisega, on vaikuse loori all. Inimesed, kellele detektimine on hobi ja kes seda ei varja, pigem loobuvad, kui hakkavad kuuvalgel salaja mööda põlde roomama. Samas aga jätkaksid hauröövlid oma illegaalset tegevust.”* (Tammet 2000).

Detektorism reguleeriti alles 2011. aasta Muinsuskaitse seadusega⁸². Kultuuriväärtusega leiu otsimine oli aga osaliselt reguleeritud juba 2002. aasta seadusega⁸³. Kehtestati trahvimäär kultuuriväärtusega leiu ebaseadusliku eemaldamise kohta mälestiselt ja piirati leiutasu saajate

⁸² Vaata ka: Muinsuskaitse seaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus - RT I, 21.03.2011, 4.

⁸³ Vaata ka: Muinsuskaitse seadus. – RT I 2002, 27, 153.

ringi. Seaduse järgi ei olnud leiutasu ette nähtud isikutele, kelle tööülesannete või ühiskondlike kohustuste hulka kuulub muististe otsimine. Siia hulka kuulusid ka Muinsuskaitseameti usaldusmehed.

Antud töös ei käsitle ma detektorismiga seotud laiemat probleematikat. Osaliselt selle pärast, et olen ise selle hobiga seotud olnud ja leian, et minu arvamus osutuks antud töö kontekstis liialt subjektiivseks. Teisalt seetõttu, et detektorismi buum jääb uuritavast perioodist valdavalt välja. Kolmandaks aga seetõttu, et antud teemal on ilmunud päris mitu artiklit ja teadustööd erinevatelt autoritelt (Ulst 2009, Kangert 2009), kes on seda temaatikat ka väga põhjalikult lahanud. Antud peatüki iseloomustamiseks toon küll kaks üsnagi iseloomustavat narratiivi detektorismi kohta. Küsitletava (53) vastus küsimusele, kas detektorismi saab leireks pidada: *„Ei. Nad käivad lihtsalt otsimas leide. On muidugi ka tüübid, keda tegelikult huvitab kontekst. Kultuurmaastiku tundmine tundub aga nn mustadel arheoloogidel parem olema. Seda ei saa olla aga leire, kuna nende eesmärk on ikkagi asju leida ja ära müüa.”* (ERA.5025.2.18359 leht 44)

Lisan ka teise arheoloogi (48) arvamus, mis ilmestab üsnagi hästi detektorismi kui protsessi olemust: *„Defineerin detektoristi selle järgi, et tal on detektor kui üks tööriist käe otsas, mis võimaldab leida uusi arheoloogilisi leide, kui ta nendest ei teata, siis see ei tähenda, et sellega ei saa leida leide ega see leid ei ole leitud.”* (ERA.5025.2.18359 leht 99)

Foto 15. Mihkel Tammet ja Arne Kivistik aastal 2011 Harjumaal arheoloogidega leiramas.
(foto: A. Kraut)

2011. aastal ilmus M. Mandli „Arheoloogiga Läänemaa radadel” autori teada viimane muistiseid tutvustav reisijuht, mis on justkui sümboolseks jätkuks V. Lõugase ja J. Seliranna koostatud „Arheoloogiga Eestimaa teedel”, mille viimane redaktsioon ilmus 1988. aastal (Lõugas ja Selirand 1988). Tundub, et osaliselt tänu kasvavale detektorismile nähti selliste teejuhtide väljaandmises teatud ohtu muististele. Samas oli siiski tegemist üldharivate teostega, mis pigem suurendasid muinsuskaitsealast teadlikkust ja andsid muististele ka konteksti, mida ei saa asendada Maa-ameti kaart kaitsealuste mälestistega ega ka kultuurimälestiste register. Minu teada esmakordselt ERR (Eesti Rahvusringhääling) ajaloos toodeti 1998 aastal üks lastesaade “Muinasjullid”, mille eesmärgiks oli tutvustada muistiseid ja muinasleide. Gunnar Haljaku veetud saade oli toona üsnagi populaarne. Saates osalesid mitmed tuntud arheoloogid nagu T. Moora, A. Mäesalu, A.Kraut. (foto 16).

Foto 16. Ain Mäesalu 1998. a. muinasjulesid telesaate võtetel juhendamas (foto: A.Kraut)

8. Arutelu

Töö kirjutamise käigus selgus, et üsnagi raske on sellise põimitud teemaarenduse puhul ohjata narratiive ja allikaid uurimuse eesmärkide suunas. Samas lähtusin teadmisesest, et valitud teema ei ole taustsüsteemi analüüsita sisustatav. Seega on üles kerkinud probleemistik kaudselt seotud mitte ainult leire praktika kujunemisega, vaid laiemas plaanis ka arheoloogia kujunemisega Eestis.

1950ndate ja 1960ndate aastate iseloomustajaks antud töö kontekstis kujunes aga endalegi ootamatult kodu-uurijate liikumine. Usaldusmeeste tegevuse iseloomustamiseks jäid empiirilised andmed antud perioodil vaeslapse rolli. Osaliselt on see tingitud sellest, et teave kodu-uurijate-usaldusmeeste üles antud muististe ja esemete kohta jõudis väga erinevatesse kohtadesse – kohalikesse muuseumitesse, arheoloogiamälestiste inspektorile, TA Ajaloo Instituudi Teaduskogusse. Nende andmete täielik analüüs ja kogumine oleks eraldi arheoloogiakogude teket käsitleva uurimuse teema. Arheoloogiamälestiste inspektorit ilmselt teavitati samuti uutest muististest, kuid nagu nähtub toonase inspektori E. Vindi mälestustest, ei peetud nende teadete üle kvaliteetset arvestust ja konkreetne kartoteek puudus. Seega esitasin küsimusi peamiselt taustsüsteemile ja eelkõige nendele protsessidele, mis olid seotud

leire võimalike läbiviijate ja läbiviimisega. Perioodil 1950–1960 oli selleks käivitavaks ja suunavaks jõuks kindlasti kodu-uurimise liikumine. Kui suur oli selle liikumise mõju muististe väljaselgitamise protsessile tegelikult, jääb lõpuni selgusetu. Üksikute aruannete põhjal võib aga seda märkimisväärseks pidada. Ilmselt vajaksid analüüsi ka kohalikele, sageli koduloo-muuseumite kodu-uurimistoimkondadele esitatud aruanded kodu-uurijate tegevusest. Antud töö ajalised ja ruumilised piirangud kahjuks seda teha ei võimaldanud.

Intrigeerivaks ja huvitavaks kujunes ka 1960ndate lõpus alguse saanud nn kolmanda registreerimise laine teesi paikapidavuse proovilepanek. Ilmselt vajab see veel sügavamalt analüüsi, aga esmase tulemi põhjal võiks teha kaks olulist järeldust. Esiteks on kolmandat registreerimise lainet siiani käsitletud kui üksikute eestvedajate saavutust, vähetähtsaks või tähelepanuta on sealjuures jäetud protsessid, mis seda võimaldasid. Siin pean silmas just üleliidulise kultuurimälestiste kogumiku „Koond” koostamise kampaaniaga seonduvaid muutuseid nii inspeksioonide läbiviimisel kui ka mälestiste kaitse korraldamisel. Tundub, et nende muutusteta taustsüsteemis poleks ka arheoloogide ponnistused vilja kandnud. Teine järeldus on see, et ilma tugeva ühiskondliku initsiatiivita ei oleks nn kolmas laine sellist edu rohkete muististe registreerimise näol saavutanud. Ühiskondliku initsiatiivi all mõtlen nii kodu-uurijaid kui ka usaldusmehi, kelle kaudu laekusid jätkuvalt leiuteated, mis vajasisid vaid arheoloogipoolset korduvkontrolli, aga mitte enam avastamist. Arheoloogide puhul oli oluliseks motivaatoriks kindlasti ka arheoloogiamälestiste passide eest saadav tasu. Ühiskondlike leirajate ja usaldusmeeste motivaatoriks oli kindlasti tunnustusvajadus, mis väljendub soovis olla leidjana (esmaleidjana) ära märgitud. Tunnustus kui motivaator võiks olla ka tänapäeva kontekstis üks hoobasid, millega asjatundlikke leirajaid ja miks ka mitte detektoriste rohkem siduda muinsuskaitse ja arheoloogiaga. Üheks võimalikuks meetmeks oleks siin ikkagi usaldusmeeste staatuse taastamine. Tegemist on ju peaaegu 100-aastase traditsiooniga. Seda toetavad ka kogutud narratiivid.

Püüdsin antud töös välja selgitada, kas leirajatel oli ka mingi kindel meetodika, mille järgi muististe väljaselgitamine toimus. Perioodi 1950–1960 osas sai seda teha vaid metodoloogiliste juhiste põhjal, mille üllitajateks olid peamiselt Kodu-uurimise komisjon ja ENSVL Kultuuriministeerium. Suunavateks teosteks olid ka mitmed reisijuhid ja populaarteaduslikud teosed. Alles 1960ndate alguses ja peamiselt tänu kodu-uurija ja usaldusmehe O. Raudmetsa tegevusele saame juba lähemalt kirjeldada tema kogemuste tuginevat metodoloogiat. Huvitaval kombel ei erinenud tema oskused toona palju ka kogenud arheoloogide leire meetodist, mida võiks kokku võtta ühise nimetaja „pinnakorje” alla. Miks

ei kujunenud antud perioodil kindlat metoodikat leire läbiviimise korraldamiseks, jääb selgusetuks. Võib vaid arvata, et seda ei peetud välja kujundamist vajavaks akadeemiliseks oskuseks või distsipliiniks. Üheks põhjuseks võib pidada ka seda, et Eesti arheoloogiat mõjutasid Saksa ja Skandinaavia arheoloogiakoolkonnad (Lang 2006a, 23).

Narratiivid näitasid ilmekalt, et arheoloogiahuvi tekib suhteliselt varases nooruses ja seda võimendab sotsialiseerumine arheoloogiat tutvustavate ettevõtmiste kaudu. Arheoloogia kui subkultuur vajaks seega senisest suuremat tähelepanu, kuna selles võib peituda võti arheoloogiahuviliste kaasamiseks.

Kokkuvõte

Leiraja koondub antud uurimuse esimesel kümnendil ehk siis ajavahemikus 1950–1960 ühise nimetaja alla „kodu-uurija”. Sealjuures kasutatakse seda nimetust vaheldumisi nimetustega „usaldusmees” ja „ühiskondlik-inspektor”. Viimasel kahel on sageli laiemad kohustused kui esimesel. Teadusinstituutsioonide roll uute muististe väljaselgitamisel on suhteliselt vähene, kuna vastutus muististe väljaselgitamise osas on kandunud üle riigiasutusele. Inspeksioone kirjeldavate aruannete järgi on TA Ajaloo Instituudi arheoloogiasektor teostanud vaid üksikuid inspeksioone, et tuvastada juba kaitse all olevate arheoloogiamälestiste seisukorda. Usaldusmehed suhtlevad peamiselt Kultuuriministeeriumi juures tegutseva inspektoriga või siis läbi kohalike kodu-uurimise ringide või toimkondade.

Juhised ja metodoloogiline materjal on suunatud peamiselt samale sihtgrupile. Juhiste ja metodoloogilise kirjanduse koostajate ring on üllatavalt lai, kaasates mitte ainult ajaloolasi ja arheolooge, vaid ka geograafe ja teisi loodusteadlasi. Usaldusmeeste kaasamise ja arheoloogia populariseerimisega on seotud pigem TA juures asuv Kodu-uurimise Komisjon ja Kultuuriministeerium kui TA Ajaloo Instituudi arheoloogiasektor. Usaldusmeestele ja muinsuskaitsele laiemalt suunatud üllitiste arv on väike, aga juhendid selle kohta, mis üht või teist muistise liiki iseloomustab, on täpsed ja hästi esitatud.

Uute muististe kohta käivate leiuteadete registreerimine on kaootiline ning puudub register ja registrerimise kord. TA Ajaloo Instituut ei ole rahul Kultuuriministeeriumi tööga arheoloogiamälestiste kaitsele, tuues põhjuseks kvalifitseeritud personali puudumise. Vaatamata sellele suudetakse seadusandlikul tasandil viia sisse muudatused, mis sätestavad muististe registreerimise korra ja koostöö usaldusmeestega. Leireid viiakse valdavalt läbi

kodukandi uurimise eesmärgil ja neil puudub selge akadeemiline suunitlus. Peamine eesmärk lähtub Kodu-uurijate komisjoni eesmärgist koondada kogutud info konkreetse piirkonna ajalugu ja asustust käsitlevasse koguteosesse.

1964. aastal on muinsuskaitsealaseks suursündmuseks üleliiduline „Rahvusvahelise kultuurimälestiste aasta” tähistamine. Üritus oli mõeldud ilmselt vastukaaluks samal aastal vastu võetud kultuurimälestiste kaitse Veneetsia hartale. Suurüritus võimaldas korraldada erinevates formaatides kultuurimälestiste kaitsega seotud üritusi, mille käigus korrastati, fotografeeriti ja avastati sadu objekte. Hüppeliselt suurenes ka muinsuskaitsealaste publikatsioonide maht, millede autoriteks olid pigem usaldusmehed, mitte arheoloogid. Tekkis tugev ühiskondlik alus järgnevatel aastatel toimunud muutustele. Metodoloogilisi muutusi veel ei toimunud ja TA Ajaloo Instituut ei olnud ka aktiivselt seotud nende ühiskondlike tegevustega. Rajoonide tasandil oldi aga üsnagi aktiivselt seotud kodu-uurimise liikumisega ja seda just läbi kohalike muuseumite. Ilmuvad ka esimesed arheoloogiamälestisi tutvustavad teejuhid.

Alates 1968. aastast hakati TA Ajaloo Instituudi vanemteadur arheoloog Vello Lõugase initsiatiivil läbi viima leireid ehk toonase nimega inspeksioone uute muististe välja selgitamiseks, alustades Lääne-Eestist. Esmakordselt hakkab leireinitsiatiiv kanduma kodu-uurijatelt arheoloogidele. Seda protsessi toetab üleliidulise kõiki kultuurimälestisi koondava suurteose „Koond” väljaandmise protsess. Luuakse metodoloogilised alused muististe kirjeldamisele ja registreerimisele. Eraldatakse ressurss selle tegevuse ellu viimiseks. Arheoloogidega sõlmitakse vastavad lepingud. 1971. aastal algas muististe passide koostamine. ENSV jagatakse piirkondade kaupa arheoloogide vahel ära. Oma piirkonna eest vastutaja kohustub seal ka inspeksioone läbi viima. Metodoloogilises osas ei erine leire usaldusmeeste praktiseeritavast nn pinnakorje meetodist. Samuti ei ole kindlat uurimisteemat, vaid muistiseid otsitakse maastiku süstemaatilisel läbikammimisel eesmärgiga kaardistada kõik võimalikud muistised. Topograafilise aluskaardina hakatakse esmakordselt kasutama majandite maakasutusplaane, mis tähistas suurt edasiminekut objektide kirjeldamise detailsuse osas. Tartu Ülikooli arheoloogiatudengeid hakatakse kaasama sügisel regulaarselt toimuvatele leiretele.

1980. aastate algust iseloomustavad ülatuslikud päästekaevamiste aktsioonid Põhja-Eestis seoses Maardu keemiakombinaadi ehitusega, mille raames teostati ulatuslikke maastikuinspeksioone. Seoses fosforiidikaevandamise vastu suunatud protestiaktsioonidega

ja osaliselt ka läbiviidud uuringutega loodi „Rebala muinsuskaitseala”. Tegemist oli esimese arheoloogilise maastikukaitsealaga Eestis. Arheoloogid hakkavad rohkem tähelepanu pöörama maastikuarheoloogiale. Leireid hakkab iseloomustama mikropiirkondadele orienteeritus. Muististe otsimise eesmärk ei ole ainult leidmine ja arvelevõtmine, vaid leires nähakse laiemat võimalust asustusajaloo väljaselgitamiseks. Vaatamata sellele, et topograafiline info oli veel salastatud, oli siiski teatud juurdepääs NSVL topograafilistele kaartidele, mis võimaldas maastikuleireid paremini ette valmistada ja läbi viia. Ühiskondlikus plaanis iseloomustab leiret koolinoorte suur kaasatus, mis laieneb tänu muinsuskaitseklubide ja ajalooringide tegevusele. Samuti on koolinoored kaasatud arheoloogilistele kaevamistele õpilasmalevate kaudu ja ka individuaalselt.

1987. aastal loodud Eesti Muinsuskaitse Selts ei täitnud oma eesmärki arheoloogiamälestiste hooldamise ja kaitse osas. Osaliselt juhatuses olnud arheoloogide initsiatiivil luuakse 1989. aastal Eesti Arheoloogia Selts. NSVL lagunemisega seoses kaotab mõtte ka üleliiduline suurprojekt „Koond”. Kümneni lõpus väheneb arheoloogide poolt läbiviidavate leirete arv.

1990. aastate alguses avanes Eesti tudengitel võimalus täiendada end Soome ja Rootsi teadusasutustes. Esimene Eesti arheoloogiatudeng välismaal oli Andres Tvauri, kes alustas õpinguid 1989. aastal Helsingi Ülikoolis. A. Tvauri välitööde praktika käigus tehtud leiretulemuste kokkuvõtte ilmub eraldi publikatsioonina (Tvauri 1993). Omandatakse uusi leiremetodoloogiaid, mida hakatakse rakendada ka Eestis. Teadlaskonnal tekib võimalus osaleda rahvusvahelistes projektides, mis on eriti soodne maastikuarheoloogia arenguks. Antud perioodil teostatakse sellel eesmärgil ka rohkelt dokumenteeritud leireid. Enam-vähem samal ajal kogub jõudu ka muistise pärimusel põhineva leire suund, mis on kitsamalt seotud just Kagu-Eesti piirkonnaga.

1993. aastal luuakse Muinsuskaitseamet, mille esmane eesmärk on registrite korrastamine ja topograafilise algmaterjali ajakohastamine. Jätakuvalt toimib usaldusmeeste võrgustik, kes teatavad uutest muististest ja monitoorivad olemasolevate mälestiste seisukorda. Info uute teadete kohta jõuab digitaliseeritud kujul topograafilistele kaartidele.

1990. aastate keskpaigas hakkavad arheoloogid ja usaldusmehed üha rohkem kasutama detektoreid. Tekib probleem ka ebaseaduslikult teisaldatud arheoloogiliste leidudega. 2002. aasta muinsuskaitse seaduses sätestatakse trahvid ülaltoodud tegevuse eest.

2002. aastaks on kultuurimälestiste register avalikult internetis kasutatav. 2003. aastal on kultuurimälestised seotud ka Maa-ameti kaartidega ja samuti avalikkusele kättesaadavad.

Kasutatud kirjandus

Alatalu, R. 2012. Muinsuskaitse siirdeühiskonnas 1986–2002: Rahvuslikust südametunnistusest Eesti NSV-s omaniku ahistajaks Eesti Vabariigis. – Dissertationes Academiae Artium Estoniae, 10. Tallinn.

Atkinson, P. and Delamont, S. 2006. Rescuing narrative from qualitative research.– Narrative Inquiry, 16, 164–172.

Aun, M. & Kiristaja, A. 1998. 1997. aasta arheoloogilised inspeksioonid Võru- ja Setumaal. – Arheoloogilised välitööd Eestis (AVE), 180–192.

Bahn, P., Renfrew, C. 2012. Archaeology: Theories, Methods and Practice. – Thames & Hudson. London.

Binford, L.; Binford, S.; Whallon, R.; and Hardin, M. 1970. Archaeology at Hatchery West, Carlyle, Illinois. – SAAMem 24. 1–91.

Conrad, C. 2015. Social History. – Ed. Wright, J. D. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences Second Edition.. Oxford: Elsevier, 307–312.

Crawford, O.g.s. 1953. Archaeology In The Field. Available at: <http://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.103552> Vaadatud: 2.07.2021

Donovan, D. 2021. The Meta-Narrative. – Lesson 1: What is a Meta-Narrative??. YouTube. October 11, 2013. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=U1XBFF1Pu9E> Vaadatud: 12.07.2021

- Eesti Geograafia Seltsi (EGS) aastaraamat, 1957.** Toimetanud V.Tarmisto. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn. – ETERA digitaalne raamatukogu. 22
- Francovich, R., Patterson, H. and Barker, G. 2000.** Extracting Meaning from Ploughsoil Assemblages. Oxbow.
- Hatton, F. T. R. 2007.** Redefining the good life: an ethnography of Brithdir Mawr community. Ph.D. University of East Anglia. Available at: <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.446493> Vaadatud: 25.06.2021
- Hurt, M. 2015.** Arheoloogiapärandi kaitsest Eesti Vabariigis 1918–1940. Magistritöö. Tartu Ülikool. Käsikiri.
- Jaago, T. 2014.** Pärimuslik ajalugu – arengusuunad ja paralleelid. – Mäetagused 56, 7–20.
- Jaago, T. ja Kõresaar, E. 2009.** Pärimusliku ajaloo uurimine Eestis ja naabermaade koostööruumis, – Mäetagused, 43, 7–18.
- Jaanits, L. 1955.** Neoliitilised asulad Eesti NSV territooriumil. – Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik, I. Toim: H. Moora & L. Jaanits, 176–201.
- Jaanits, L. 1962.** Kodu-uurijate ülesandeid arheoloogia alal. – Kodu-uurimise teateid, 4, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 53–56.
- Jaanits, L. 1975.** Kodu-uurimine ja arheoloogia. – Kodu-uurimise teateid, 11, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 44–50.
- Jaanits, L. 1991.** Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu periood. – Muinasaja teadus, I, 40–62.
- Jaanits, L. 1995.** Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940. – Muinasaja teadus, 3, 9–53.
- Jansons, K. 2017.** Millest arheoloogid üldse räägivad. – Tutulus 2016, 54–55.
- Johanson, K. 2015.** Avastamisrõõmust, heast seltskonnast ja inimeste jaoks olemisest ehk naudingud arheoloogias,. – Tutulus. Eesti Arheoloogia Aastakiri, 56–57.
- Johanson, K. and Tõrv, M. 2013.** The many faces of Richard Indreko, in Man, his time, artefacts, and places: collection of articles dedicated to Richard Indreko. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.. – Muinasaja teadus, 19, 25–93.
- Järv, V. 1977.** Inimene ja kodu. Kodu-uurimise ajaloost Eestis.
- Jüriado, T. 2003.** Ranniku, teejuht looduskaitstes ja rännakuradadel. – Eesti Loodus, 1, 2003. 32–37.
- Kadakas, U. 2019.** Arheoloogiapärand uues muinsuskaitseaduses. Lühike sissevaade regulatsiooni kujunemisse, – Arheoloogilised Välitööd Eestis, 253–261.
- Kangert, N. 2009.** Metallidetektorid ja arheoloogiapärandi kaitse Eestis. Bakalaureusetöö.

Tartu Ülikool. – Kättesaadav: Arheoloogia Kabineti raamatukogu

Kanoshina, S. 2001. Õpilasmalev pakub tööd üheksasajale õpilasele. <https://parnu.postimees.ee/2334095/opilasmalev-pakub-tood-ueheksasajale-opilasele>

Vaadatud: 2.08.2021

Kama, P., Lillak, A., Olli, M. 2013. Ekspeditsioon Zalahtovjesse ehk kuidas Eesti arheoloogid üle piiri läksid, – Tutulus. Eesti Arheoloogia Aastakiri, 60–61.

Kaljukivi, A. On aeg õppust võtta. – Harju Elu, 14. 11. 1964

Kennedy, M. D. 2002. Cultural Formations of Postcommunism: Emancipation, Transition, Nation, and War. First edition. Minneapolis: Univ Of Minnesota Press.

Kivimäe, J. 2007. Rektor Hans Kruus. Tartu Ülikool.

Konsa, M., Ilves, K., Jonuks, T., Kiudsoo, M., Ots, M., Saluäär, U. & Sarv, K. 2003.

Missugune sa oled, Eesti arheoloogia? –Eesti arheoloogia ajakiri (EAA), 7: 1, 72 –94.

Konsa, M. 1999. Geograafilise infosüsteemi kasutamine arheoloogias Rõuge kihelkonna näitel. Peaseminaritöö. Arheoloogia õppetool. Käsikiri:

<http://www.arheo.ut.ee/docs/Konsa1999.pdf> Vaadatud: 28.07. 2021

Konsa, M. 2006. Estonian Archaeology from 1991–2005.– Arheoloogiline uurimistöo Eestis 1865–2005 (Archaeological Research in Estonia 1865 – 2005). Estonian Archaeology 1. Tartu University Press, 41–52.

Konsa, M. & Lõhmus, M. 2010. Uuring kündmise mõjust esemete levikule põllupinnal.

Eksperiment Villevere küla Kingu talu põllul 2006–2007. a. Käsikiri M.Konsa valduses.

Kohalike kodu-uurijate tegevusest kultuurimälestiste kaitse aastal, 1965. Kodu-uurimise teateid, 6, – Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon., 74–89.

Kornav, J. [1970-1990]. Juta Kornavi isiklik arhiiv. Eravalduses.

Kraut, A. 2005. Arheoloogiamälestiste kaitse 2001– 2005, – Arheoloogilised Välitööd Eestis, 261–269.

Kraut, A. 2014. Parim muinsuskaitaja looduskaitsete hulgas. – Veljo Ranniku Eesti looduskaitse legend. Tallinn, 76–99.

Kriiska, A.; Lõugas, L. 2006. Scientific Methods in Estonian Archaeology,

Archaeological Research in Estonia 1865–2005. – Estonian Archaeology 1, Tartu University Press, 269–291.

Eesti: Maa. Rahvas. Kultuur. 1926. – Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused, nr. 19.. Tartu: Haridusministeeriumi kirjastus, 1926.

Kruus, H. 1965. Kodu-uurijate ülesannetest kultuurimälestiste kaitsel. – Kodu-uurimise teateid, 6, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon.

Kruus, H. 1959. Kodu-uurimise olukorrast ja ülesannetest Eesti NSV-s. Kodu-uurimise teateid, 1, – Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 27.komisjon, 3–11.

Kruus, H. et al 1959. Juhiseid rajooni kodu-uurimusliku kogumiku koostamiseks. Kodu-uurimise teateid, 1, – Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 31–40.

Kruus, H. 1962. Kodu-uurimise osa kommunistlikus ehitustöös. – Kodu-uurimise teateid, 4, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 3–17.

Kõresaar, E. 2004. Memory and History in Estonian Post-Soviet Life Stories. Private and Public, Individual and Collective from the Perspective of Biographical Syncretism. Dissertationes ethnologiae Universitatis Tartuensis, 1. Tartu.

<https://dspace.ut.ee/handle/10062/1185> Vaadatud: 18.09.2020

Lagerspetz, M. 2017. Ühiskonna uurimise meetodid. Sissejuhatus ja väljajuhatus. Tallinna Ülikool Raamat sarjast Gigantum Humeris.

Lang, V. 1996. Muistne Rävala. Kõide 1. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. – Muinasaja teadus, 4. Tallinn.

Lang, V. 2000. Eesti arheoloogia 20. sajandi teisel poolel. – Eesti arheoloogia ajakiri. EAA, 4: 1, 72–77.

Lang, V. 2000a. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo Palmse piirkonnas Virumaal. – Muinasaja teadus, 7. Tallinn.

Lang, V. 2006. Settlement and Landscape Archaeology in Estonia. –Arheoloogiline uurimistöo Eestis 1865–2005 Archaeological Research in Estonia 1865 – 2005). Estonian Archaeology 1.. Tartu University Press. 293–300.

Lang, V. 2006a. The History of Archaeological Research up to the late

1980s.–Arheoloogiline uurimistöö Eestis 1865–2005 (Archaeological Research in Estonia 1865 – 2005). Estonian Archaeology 1.. Tartu University Press. 13–40.

Laur, H., Leinbock, F., Moora, H., Tiitsmaa, A., Vaas, T., Karu, A. 1924. Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti toimetused ; 2.

Le Goff, J. 1992. History and memory. Columbia University Press.

Leitu, A.-M. 2019. Muistisepärimuse muutumine ajas võnnu kihelkonna näitel.

Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.

Liivik, O. 2005. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee aparaat 1945–1953.

Magistritöö. Tartu Ülikool. Käsikiri.

Lõugas, V. 1963. Raamat Eesti muinasajast. – Sirp ja Vasar, nr. 39, 27. 09. 1963.

Lõugas, V. 1970. Eesti varane metalliaeg (II a.-tuh. keskpaigast e.m.a. – 1. sajandini m.a.j.). <http://e-ait.tlulib.ee/id/eprint/125> Vaadatud: 20.05.2021.

Lõugas, V. 1975. Kodu-uurijate ja arheoloogide koostööst. – Kodu-uurimise teateid, 11, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 50–56.

Lõugas, V. 1980. Põllumajandusmaastiku ajaloo Eestis. – Põllumajandusmaastik Eestis.

Toim. Lembit Aasalo. Tallinn, 50–84.

Lõugas, V. 1985. Muinsuskaitse suurväljaanne. – Sirp ja Vasar, nr. 17, 26.01, 3, 12.

Lõugas, V. 1987. Arheoloogiamälestiste kaitsest Eestis. – Sirp ja Vasar, 49, 4.12, 12.

Lõugas, V. 1991. Arheoloogid ja muinsuskaitse 1947–1950. – Muinasaja teadus, 1, 10–19.

Lõugas, V. & Selirand, J. 1977. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn.

Lõugas, V. & Selirand, J. 1988. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn.

Lõugas, V. 1995. H. Moora päeva järgne loeng Tallinna Linnamuuseumi kodu-uurijate ringis. Transkriptsioon autori valduses.

Lyons, N. and LaBoskey, V. K. 2002. Narrative Inquiry in Practice: Advancing the Knowledge of Teaching. Teachers College Press.

Maaring, E. 1962. Ülevaade kodu-uurimisalasest tegevusest. Kodu-uurimise teateid, 4, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 56–74.

Mandel, M. 2000. Läänemaal muinaskalmetel liiguvad rüüstajad. – Eesti Päevaleht, 12.08. 2000

- Mandel, M. 2011.** Arheoloogiga Läänemaa radadel. Eesti Ajaloomuuseum.
- Mandel, M. 2012.** Uugla arheoloogiliste uurimistööde tulemused. – XV Läänemaa muuseumi toimetised. Läänemaa muuseum, Haapsalu. 7–20.
- Mandel, M. 2017.** Maidla muinaskalmistu saladused. Eesti Ajaloomuuseum. Tallinn
- Marksoo, A. 1999.** Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika
- Harri Moora juhtumi näitel. – Ajalooline ajakiri, 3: 3 (106/107), 121–140.
- McAlpine, L. 2016.** Why might you use narrative methodology? A story about narrative, – Eesti Haridusteaduste Ajakiri. Estonian Journal of Education, 41, 32–57.
- [Metsar, L.]1948.** Muinasvarade kaitseks. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- [Metsar, L.]1951.** Hoolikalt kaitsta muinasvarasid. Kultuurihariduslike asutuste Komitee ENSV Ministrite Nõukogu juures muuseumite ja arheoloogiliste ning ajalooliste mälestusmärkide kaitse osakond. Koostanud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi Arheoloogiasektori töötajad.
- [Metsar, L.]1956.** Hoolikalt kaitsta muinasvarasid. Eesti NSV Kultuuriministerium Mälestusmärkide Kaitse Inspeksioon. Koostanud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi Arheoloogiasektori töötajad.
- Miller, V. 1961.** Kodu-uurimise allikatest. – Kodu-uurimise teateid, 3, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 3–32.
- Moora, H. 1955.** Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – Muistised asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik, I. Ed. by H. Moora & L. Jaanits. Tallinn, 1955, 46–94.
- Moora, T. 1966.** Asustuse levimisest ühes Kesk-Eesti piirkonnas m. a. I aastatuhande esimesel poolel. – Pronksiajast varase feodalismini. Uurimusi Baltimaade ja naaberlade arheoloogiast. Toim: H. Moora ja J. Selirand. Tallinn, 1966, 129–138.
- Moora, T. 1999.** Endel Varepiga. – Professor Endel Varep. Artikleid ja mälestusi
- Koostanud Jüri Roosaare. Tartu 1999, 114–119.
- Mäesalu, A. & Valk, H.** Research into the Late Iron Age. – Arheoloogiline uurimistöö Eestis 1865–2005. Tartu University Press. 127–158.
- Neudorf, E. et al. 2017.** Lasteaiaõpetajate uskumused seoses laste üldoskuste arendamisega riikliku õppekava alusel: lisaseletus lasteaia koolistumise põhjustele, Eesti Haridusteaduste Ajakiri, 52, 54.
- Niukkanen, M. 2009.** Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäänökset. Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3, 121.

- Norvik, M. 1965.** Kodu-uurimisalastest kirjutistest ajakirjanduses 1964. aastal. – Kodu-uurimise teateid, 6, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 90–96.
- Kodu-uurimise teateid, 6, – Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 3-11.
- Paal, P. 2007.** Horkka ja uskomustarinat,– Elore, 141, 1–23.
- Pihlak, E. 1953.** Taganeb soo ja raba. – Paide Traktorist :Paide Masina-Traktoriijaama poliitosakonna häälekandja, 1. 05. 1953, 2.
- Peets, J. 2000.** Lembit Jaanits 75. – Eesti arheoloogia ajakiri. EAA, 4: 1, 86–87.
- Pesti, O. & Rikas, K. 1991.** Saaremaa- ajaloo ja kultuuri-mälestised. – Kaitstavad mälestised.2. parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn.
- Pillak, P. 1998.** Vello Lõugas – in memoriam. – Tuna, 1998, 1, 116–122.
- Raudmets, O. 1964.** Kivid kõnelevad. – Harju Elu, 28.05.
- Raudmets, O. 1964.** Uusi muistiseid Tallinna lähedalt. – Õhtuleht, 9. juuni 1964
- Raudmets, O. 1966.** Arheoloogiamälestised A. Sommerlingi nim sovhoosist. – Harju Elu, 18.01.
- Raudmets, O. 1968.** Iru Ämm kutsub. – Eesti Loodus, 1968, nr 10.
- Raudmets, O. 1988.** Tallinna ja tema ümbruse kultusekivisid uurimas. – Kodu-uurimise teateid, 13, Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 81–88.
- Raudmets, O. 2014.** Kastepiisad kivilohkudes. Raamat on pühendatud kodu-uurija ja harrastusarheoloog Oskar Raudmetsa 100. sünniaastapäevale. Koostanud Varje Malsroos ja Anni Mehide.
- Rommel, M.-A. & Valk, H. 2006.** Muistised, pärimuspaigad ja kohapärimus: piirkondlikud ja ajalised aspektid. – Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti Toimetised, 10.
- Russow, E. 2021.** Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel. Rahvusteadus 1940. aastate esimesel poolel kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku võimu tuultes. Tuna , 3, 2021. Avaldamisel.
- Russow, U. 2009.** Kultuurimälestiste riiklik register. Muinsuskaitse aastaraamat 2009. 117–119.
- Rõuk, A.-M. & Tõnisson, E. 1984.** Lõhavere linnamäe ja selle ümbruse kujunemisest paleogeograafia ja arheoloogia andmetel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, 33: 4, 333–345.

- Reyes-García, V. et al. 2007.** Concepts and methods in studies measuring individual ethnobotanical knowledge, – *Journal of Ethnobiology*, 27, 182–203.
- Riessman, C. K. 2008.** Narrative methods for the human sciences. Los Angeles, CA: Sage.
- Schofield, A. J. 1991.** Interpreting Artefact Scatters: Contributions to Plough Zone Archaeology. Oxbow.
- Selirand, J. & Tõnisson, E. 1963.** Läbi aastatuhandete. Tallinn.
- Selirand, J. 1964.** Esivanemate pärandi kaitsel. – *Sirp ja Vasar*, nr. 29, 17. 07. 1964.
- Selirand, J. 1967.** Esivanemate kalmeküngastel. Tallinn.
- Selirand, J. 1968.** Kultuurimälestiste kaitse ühingust. – *Sirp ja Vasar* 12. 07. 1968.
- Selirand, J. 1977.** Arheoloogia arenguhooni Nõukogude Eestis. Tallinn.
- Sillaots, T. 2014.** Nelikümmend aastat tööd looduskaitsejvana. – *Veljo Ranniku Eesti looduskaitse legend*. Tallinn, 37–47.
- Sverker, J.** Med arkeologen Sverige runt. 1965.
- Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Брестская область, 1990.** Toim: Марцелев С.В.
- Тамла Т. 1984.** Первое городище и хронология комплекса археологических памятников в Падя. Zusammenfassung: Der erste Burgberg und die Chronologie der Bodendenkmäler von Pada. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, 33: 4, 360–363.
- Schmiedehelm, M. & Laul, S. 1970.** Asustusest ja etnilistest oludest Kagu-Eestis I aastatuhandel. – Toim: M. Schmiedehelm, L. Jaanits, J. Selirand. *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Tallinn, 154–165.
- Särekanno, G. & Kraut, A. 2007.** Missioonitundega teadlane ja õpetaja. – *Õpetajate Leht*, nr. 17, 27. 04. 2007.
- Tamm, J. 1994.** Muinsuskaitseameti peadirektori kommentaare muinsuskaitseaduse kohta. – *Rahva Hää* 09.IV 1994.
- Tammet, M. 2000.** Aardekütid metalliotsijatega. – *Eesti Päevaleht*, 14.09. 2000.
- Trummal, V. 1979.** Arheoloogia alused. Tallinn.
- Tvauri, A. 1993.** On the locations of fields and villages in the parish of Tuulos, Southern Finland. *Suomen arkeologinen seura*. Helsinki, 59–63.

- Tvauri, A. 2006.** Arheoloogiamälestiste kaitse Eestis.– Arheoloogiline uurimistöo Eestis 1865–2005(ing.Archaeological Research in Estonia 1865 – 2005). Estonian Archaeology 1. <http://www.arheo.ut.ee/ArheoLugu.htm> Vaadatud: 20.07.2021.
- Tvauri, A. 2006.** The conservation of archaeological heritage in Estonia.– Arheoloogiline uurimistöo Eestis 1865–2005. Tartu University Press.
- Tvauri, A.; Vindi, A; Kiristaja, A. 1996.** 1996 aasta arheoloogilised inspeksioonid. – Stilus, 7, 145–160.
- Tõnisson, A. 2019.** Vello Tarmisto ja Eesti Geograafia Selts. Eesti Geograafia Seltsi (EGS) aastaraamat nr 26, 22
- Tõnisson, E. 1966.** Linnamäed ja maalinnad.Tallinn.
- Tõnisson, E. 2000.** Harri Moora ja tema aeg, –Eesti Arheoloogia Ajakiri, 41, 68–72.
- Ulst, I. 2009.** Arheoloogilised leiuainese õiguslik kaitse ja „musta arheoloogia“ probleemid Eestis. Bakalaureusetöö. – Tartu Ülikool. <http://www.arheo.ut.ee/thesis-list> Vaadatud: 20.05.2021
- Valge, R. 2020.** Nõukogudeaegne monumentaalskulptuur Eestis. – Monumendid ja võim. eesti Ajaloomuuseumi kogutud nõukogudeaegsete monumentide välisekspositsiooni kataloog. 17–30.
- Valk, H. 1986a.** Muinsusi hoidma! – Sirp ja Vasar 6. 7. 1986.
- Valk, H. 1986b.** Kivid ja allikad ning muinsuskaitse päevamured. – Eesti Loodus; 1 1986, DIGAR digitaalarhiiv, 31–33.
- Valk, H. & Västriku, E. (eds.) 1996.** Palve, vanapatt ja pihlakas. – Vanavaravedaja, 4. Tartu.
- Valk, H. 1999.** Maastikust, muististest ja mõtteviisist. – Eesti arheoloogiaajakiri, 3 (2),
- Valk, H. 2001.** Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. Visby ; Tartu: Tartu University.
- Valk, H. 2006.** Muistised ja kohapärimus: seoseid ja kokkupuutepunkte. – Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised, 10. 165–169.
- Varep, E. 1957.** Füüsilise geograafia olukorrast ning edasiarendamise perspektiividest Eesti NSV-s.– Eesti Geograafia Seltsi (EGS) aastaraamat, 1957. Toimetanud V.Tarmisto. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn. – ETERA digitaalne raamatukogu. 22
- Vedru, G. 2001.** Põhja-Eesti muistsest rannikuasutusest. – Eesti arheoloogiaajakiri (EAA), 5: 2, 110–127.
- Vedru, G. 2002.** Maastik, aeg ja inimesed. – Muinasaja teadus, 11, 101–122.

Veel kord kultuurimälestusmärkidest. – Sirp ja Vasar 7. 9. 1956.

Velliste, T. 2019. Eesti muinsuskasaitse 100 aastat. - sari “Eesti... 100 aastat”.

Vint, E. 1961. Kalevipoja radadel. Tallinn.

Vint, E. 1964. Oleviku teenistuses. – Sirp ja Vasar, nr. 49, 4. 12. 1964.

Vint, E. 1982. Minu mälestuste raamat “MUINSUSKAITSEL (1949–1970)”. Käsikiri eravalduses.

White, G. and King, T. 2007. Archaeological Survey Manual, Bibliovault OAI Repository, the University of Chicago Press.

Interneti allikad

Archaeological Organisations in Britain; a fact-sheet,

https://www.royalarchinst.org/sites/royalarchinst.org/files/Archaeological_Organisations.pdf

(This information sheet was produced by the Royal Archaeological Institute in September 2014 (updated Jan. 2015); comments on it may be sent to the President, Professor David A.

Hinton, dah5@soton.ac.uk)

ICOMOS. Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990), http://www.international.icomos.org/charters/arch_e.pdf

Veneetsia harta. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

РИА Новости (no date) День, когда Сталин оставил Ленина лежать одного - РИА Новости, 07.06.2008. Available at: <https://ria.ru/20061031/55259824.html>

UNESCO.1972 World Heritage Convention, <https://whc.unesco.org/en/convention/>

Seadused, määrused ja juhendid

Eesti NSV MN määrus Eesti NSV territooriumil asuvate riikliku kaitse alla kuuluvate kultuurimälestusmärkide arvelevõtmise, kaitse organiseerimise ja kaitse kontrolli tugevdamise kohta; Lisa: põhimäärus kultuurimälestusmärkide kaitse kohta 20.X 1956 nr 264. – Eesti NSV Teataja nr 16 24.XI 1956.

Eesti NSV MN 1.VIII 1973 määrus nr 346 Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s. – Eesti NSV ÜN ja Valitsuse Teataja 4.I 1974 nr 1.

Eesti NSV MN määrus Eesti NSV arheoloogiliste ja ajalooliste mälestusmärkide nimekirjade kinnitamise kohta 1.XI 1952 nr 863. ERA.1. 3.524 lk 642.

Eesti NSV MN määrus Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s 1.VIII 1973 nr 346. – Eesti NSV ÜN ja Valitsuse Teataja 4.I 1974 nr 1.

Eesti NSV MN Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s 31.XII 1964 määrus nr 573. – Eesti NSV Määruste Kogu 1964 nr 51 art 206.

Eesti NSV seadus Eesti NSV kultuurimälestiste kaitse kohta. – Eesti NSV ÜN Teataja nr 23 15.VI 1961.

NSV Liidu seadus Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitsest ja kasutamisest. – Rahva Hää 31. X 1976.

Eesti NSV seadus Ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta. – Eesti NSV Teataja 1977, 51, 647.

Juhend Rajooni Kodu-uurimise toimkonna organiseerimiseks Nr. 1458/1-949/ 72, 12. juuni 1959.a. Allkirjastatud: A. Ansberg (Eesti NSV kultuuriminister), A. Green (Eesti NSV haridusminister), H. Kruus (Eesti NSV TA Kodu-uurimise Komisjoni esimees). Avaldatud: –

Kodu-uurimise teateid, 1, 1959 Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 28–30.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjoni Ajutine Põhimäärus.

Kinnitatud ENSV TA Presiidiumi poolt 23. juulil 1958 (protokoll nr. 31, p. 2). Avaldatud: – Kodu-uurimise teateid, 1, 1959 Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Kodu-uurimise komisjon, 41–44.

Muinsuskaitseadus. – RT I 1995,4,37.

Muinsuskaitseadus. – RT I 1994, 24, 391.

Muinsuskaitseadus. – RT I 2002, 27, 153.

Muinsuskaitseaduse ja sellega seonduvate seaduste muutmise seadus – RT I, 21.03.2011, 4

Muinsuskaitseadus. – RT I 21.03.2011, 8.

Isikuandmete kaitse seadus. – RT I 04.01.2019, 119.

Arhiivi allikad

ERA.5025.2.18359: Narratiivid arheoloogilise leire 1970–2020 teemadel(transkribeeringud). Kogunud toimetanud Mihkel Tammet.

ERA.1108.5.346: Muinsusnõukogu koosolekute protokollid.

Arheoloogiliste inspeksioonide (leirete) aruanded TLÜ Arheoloogia teaduskogus (AT)

- Aun, M.1972.** Inspeksiooniaruanne [Lääniste kääbaskalmistu].
- Aun, M. 1972.** Inspeksiooniaruanne [Paidra küla kääpad].
- Aun, M. 1973.** Inspeksiooniaruanne [kääbaskalmistu Mooste-Põlva maantee ääres, Moostest 3,3 km SW, Siimuniidu vahtkonna territooriumil].
- Aun, M. 1974.** Inspeksiooniaruanne [kääpad Karilatsi külas, kaitsealustest kääbastest vahetult NW].
- Jaanits, K.1974.** Mõnedest Ollepa k/n territooriumil asuvatest muististest.
- Kadari, H.1972.** kiri: Lp. Tanel Moorale [kivikirve leiust Kõldu külas Mälla talus 1937 või 1938.
- Kiristaja, A. 1997.** Insepksioonireis Setumaale Lobodka, Pankjavitsa ja Petseri valda 4.–6. juulini 1997.a.
- Kivistik, A. 2001.** teade: väikeselohuline kultusekivi Alansi külas Magdeburgi talu maal.
- Kriiska, A., Mandel, M. 1996.** Aruanne arheoloogilisest inspeksioonist Läänemaale 25.–26.04 ja 4.–5.09.
- Kustin, A. 1959.** 2 erinevat: ohvrikivi: Rahu küla põllul Kalmemäe lähedal.
- Kustin, A. 1961.** Ohvrikivid Põide kihelkonnas.
- Kustin, A. 1965.** Põide khk. [Unguma oletatav kivikuhelikega kalmistu].
- Kustin, A., Lõugas, V. 1970.** [E. Varepi andmete kontrollimine rauasulatamiskoha kohta Rebu külas Kambre talu hoonete juures].
- Kustin, A., Lõugas, V.1970.** [Kalmeistri maa-alusest kalmistust Kalmeistri küla idaserval Varja küla kõrval].
- Lang, V. 1994.** Aruanne inspeksioonist Nabala ja Sõmeru piirkonna muistsetele põldudele (Jüri khk) 20.04.1994.
- Lang, V.1994.** Muistsed maaviljelussüsteemid soorinnal (Kuusalu khk).
- Lang, V. 1998.** Aruanne Inspeksioonist Tõugu, Võhma ja Palmse ümbruses (Kadrina khk.) 1998. aasta 26.–30. aprillil 1998.
- Lavi, A.1974.** Inspeksiooniaruanne Viljandi raj. Polli k/n Kõrgemäe sovh. territooriumil asuvast maaalusest kalmistust.
- Lõugas, V. 1961.** Aruanne inspeksioonireisist Rapla raj. Toomja k. ja Selisse 13.–15. nov.

1961.a.

Lõugas, V. 1957. Tällevere asula Suure-Jaani raj - Tällevere.

Lõugas, V. 1967. Varase metalliaja kalmeid Sõrves Laadla-Lülle-Türju külade maadel.

Mandel, M. 1973. Muinasasulakohad end. Keila khk. piires.

Moora, H. 1957. [Inspektsiooniaruanne: Unipiha linnamägi; Unipiha kivikalme; Kambja kivikalmed].

Mägi, M. 1998. Aruanne inspektsioonist Saare mõisa ümbrusesse Põide khk Saaremaal 18. mail 1998 (koos täiendustega).

Raudmets, O. 1972. kiri: ENSV TA Ajaloo Instituudile [Rae kinnismuististest].

Tammet, M., Mägi, T., Haljak, G. 1999. 1998 a. kevadel teostatud magnetomeetrilise inspektsiooni tulemustest.

Tootsi, E. 1998. Inspekterimine Tartu maakonnas Haaslava vallas 24.8.1998.a. koduloouuriija Ilmar Voltri, vallasekretär Aavo Oomani ja muinsuskaitseinspektori E. Tootsi poolt.

Tõnisson, E.1956a. [lõhutud kivikalme Kaarli k/n, Järve kolh. maalt; 4 kalmet "kirikuaset" Kehala küla Vilu talu maal; juhuleiud (1689 münt, shlakk) Rasivere külas].

Tõnisson, E. 1956b. Maarja-Magdaleena kihelkond, Vaidavere küla (Jõgeva rajoon, Palamuse külanõukogu, kolhoos "Uus Tee").

Tõnisson, E. 1958. Aruanne inspektsioonist Paide ümbruses 14.V.1958.a.

Vedru, G.1996. aastal Kahala järve piirkonnas toimunud arheoloogiliste inspektsioonide aruanne (Kuusalu kihelkond).

Valk, H. 1998. Inspektsioonist Viljandimaale: Halliste, Karksi ja Paistu kihelkonda 25. mail. a.1998.

Vindi, A. 1997. Asulakohtadest (Nõo kihelkonnas).

Telefoni vestlused

Telefoniintervjuu Jüri Kivimäega 2.VI. 2021. Märkmed autori valduses.
 Telefoniintervjuu Ants Kraudiga 9. VII. 2021. Märkmed autori valduses.
 Telefoniintervjuu Heiki Valguga 5.VII. 2021. Märkmed autori valduses.
 Telefoniintervjuu Anton Pärnaga 8. VII. 2021. Märkmed autori valduses.
 Telefoniintervjuu Urve Russowiga 26. VI. 2021. Märkmed autori valduses.
 Telefoniintervjuu Ülle Tamllaga 01. VIII. 2021. Märkmed autori valduses.
 Telefoniintervjuu Mati Mandliga 08. VII. 2021. Märkmed autori valduses.

Elektrooniline kirjavahetus

Mati Mandli e-mail MTÜ Keskaegne Lihula listis 2021-07-18 08:38

Audiovisuaalsed meedia allikad

Moora Tanel, 2018. Elulooline intervjuu 18.mai 2018:

<https://klassikaraadio.err.ee/828878/delta-18-mail/854210>

Moora Tanel, 2016. Kõne Lahemaa rahvuspargi aastapäeval 22. jaanuar 2016:

https://www.youtube.com/watch?v=_22JVnyk3ZM&list=PL7hgV2MKWhEY-qB6-OIshR5YI_1J0CLnT&index=15

Mäss Vello, 2021. Elu lugu: <https://arhiiv.err.ee/vaata/prillitoos-elu-lugu-vello-mass/latest>

Kasutatud lühendid

AI – Ajaloo Instituut

Eesti NSV – Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik 1940–1941; 1944–1991

Eesti NSV ÜN – Eesti NSV Ülemnõukogu

EGS- Eesti Geograafia Selts

EKP KK – Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

EKUS – Eesti Kodu-uurimise Selts 1939–

ELKS – Eesti Looduskaitse Selts 1966–

EMS – Eesti Muinsuskaitse Selts 1987–

ICOMOS – International Council of Monuments and Sights; Rahvusvaheline Monumentide ja Muinsusväärtuste Nõukogu 1964–

KGB- NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee ehk KGB (vene Комитет государственной безопасности, lühend КГБ СССР)

KK– Keskkomitee

KUT - Kodu-uurimise teateid

MN– Ministrite nõukogu

MKA – Muinsuskaitseamet 1993–1997; 2002–

NLKP – Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei

NKVD – NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat (vene keeles Народный комиссариат внутренних дел СССР)

NSV Liit – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit 1922–1991

RSN täitevkomiteed (algul TSN täitevkomiteed).

TA – Teaduste Akadeemia

TLÜ- Tallinna Ülikool

AT- Arheoloogia teaduskogu

TSN – Tööraha saadikute nõukogu (TSN). Kohalikku võimu teostasid linnades ja rajoonides

TÜ – Tartu Ülikool

ÜK(b)KK – Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee

Mihkel Tammet

NARRATIVE OF ARCHAEOLOGICAL FIELD SURVEY IN ESTONIA

1950-2000

Summary

This narrative analysis aims at exploring stories told about the phenomenon of survey archeology in Estonia and the kinds of stories representing it in culture and society. The narrative analysis focuses on written sources and contemporary narratives gathered during the research work. Narratives and texts are chosen to act as a story or to have a story-like structure. Altogether 15 verbal and visual narratives were collected from archaeologists and local historians who are or have been actively involved in fieldwalking and archaeological surveys. Periods with less narrative coverage are described by means of a reconstructed synchronic view.

During the period 1950–1960, the surveyor can be described as a local historian. The term “local historian” is used interchangeably with "heritage trustee" and "inspector". The latter two often have broader responsibilities than the former. The role of research institutions in the identification of new antiquities is relatively small, as the responsibility for the survey, identification and protection of antiquities was transferred to the state agency at the Ministry of Culture of the Estonian Soviet Socialist Republic.

Guidelines for survey archaeology published within this period are mainly aimed for the same above-mentioned target groups. The range of different guides and guidelines is surprisingly wide, involving not only historians and archaeologists as authors but also geographers and researchers from other disciplines. The popularization of archeology and local history is organized by the Local History Commission (est 1959) and the Ministry of Culture rather than the Archeology Department of the Institute of History at the Academy of Sciences. The number of publications is small, but the instructions are precise and well presented.

The registration and inventorisation of new antiquities is chaotic. The Institute of History of the Estonian Academy of Sciences is dissatisfied with the work of the Ministry of Culture in the protection of archeological monuments, citing the lack of qualified staff. Nevertheless, changes are made at the legislative level to provide procedures for the registration of

antiquities and cooperation with trustees. Surveys are predominantly conducted for local history research purposes and lack a clear academic orientation. The main bigger goal is to consolidate the collected information into one holistic published series on local history and heritagewith the Local History Commission as the leading force.

In 1964, the USSR created a large event "International Heritage Protection Year" seemingly out of nowhere. The intention of this event was probably to counterbalance the establishment of the Venice Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, adopted in the same year. This soviet-flavored parallel establishment made it possible to organize events related to the protection of cultural monuments in various formats, during which hundreds of objects were visited, photographed and discovered. The overall volume of publications on heritage protection and survey archaeology, which were authored by trustees and local historians rather than archaeologists, also increased by leaps and bounds. There was a strong social initiative for the changes that took place in the following years in which the Institute of History was still not actively involved. At the local community level, however, there was a fairly active involvement in the home research movement, especially through local museums. Also the first guides (including travel guides) introducing archeological monuments to a wider audience appear.

From 1968, on the initiative of archaeologist Vello Lõugas, a senior researcher at the Institute of History of the Estonian Academy of Sciences, a number of archeological surveys were carried out with certain regularity. The first surveys were conducted in West Estonia. For the first time, survey archaeology was in the hands of professional archaeologists. However, this was not something utterly out of the blue. This process had strong support from the Academy of Sciences of the Soviet Union whose aim was to shelter all cultural monuments including archaeological ones under one major publication. Methodological bases for describing antiquities were to be created for states to follow. Resources were to be allocated to carry out this activity. The Ministry of Culture were to establish a contractual relation with the Institute of History of the Estonian Academy of Sciences to perform countrywide surveys. As a result, the compilation of descriptive files for each new and already registered archeological monument started in 1971. The ESSR (Estonian Soviet Socialist Republic) is divided in areas of responsibility between archaeologists (Fig. 4). The archaeologist in charge of his area undertakes to carry out inspections there. In terms of methodology, the survey does not differ from the so-called surface pick-up (field walking, eye picking) method practiced by the trustees and local historians. Plow-zone survey

practices were developed independently and had no connection to similar developments in Western Europe and the US. There is no specific research topic involved, all antiquities are searched for systematically. Landscape is systematically traversed in order to map all possible antiquities, even heavily destroyed ones. For the first time, plans in 1: 10 000 scale used by collective farms were to be used as a substitute for topographic base maps, marking a major step forward in the level of detail in describing objects. Archeology students of the University of Tartu were to be involved in regular autumn surveys.

The beginning of the 1980s is characterized by excessive rescue excavations in Northern Estonia in connection with the construction of Maardu Chemical Plant. In this framework, extensive landscape inspections were carried out in connection with the protest actions taken against the phosphorite mining. Partly because of protests and overall social attitude against mining, "Rebala Heritage Reserve" was established in 1987. It was the first archaeological landscape protection area in Estonia. This event triggered research in the area of landscape archaeology. More holistic and theoretical view on the past landscape becomes popular. Surveys focus on micro-regions. The purpose of searching for artefacts and monuments is not only to find and record them. From now on, survey archaeology is seen as a wider opportunity to find out details of the historical habitat. Despite the fact that the topographic information was still classified, there was some access to the topographic maps in this last decade of the USSR. Detailed maps allowed for better preparation for surveys. Surveys also involved high school students who were linked to this activity through emerging local heritage conservation clubs and historical circles. Schoolchildren took part in archeological excavations through student squads and individually.

The Estonian Heritage Society, established in 1987, did not fulfill its goal of maintaining and protecting archeological monuments. As a result, the Estonian Archaeological Society was established in 1989 on the initiative of archaeologists. After the collapse of the USSR and almost two decades of activity, the wide heritage registration program had its sad end. However, it was a success for Estonian archaeology as almost 4000 new archaeological monuments were taken under protection.

In the early 1990s, Estonian students had the opportunity to improve their education in Finnish and Swedish research institutions. The first Estonian archeology student abroad was Andres Tvauri, who began his studies at the University of Helsinki in 1989. Archaeological survey methodology obtained abroad is adapted to meet Estonian conditions. From now on,

Estonian scientific community has the opportunity to participate in international projects, which is especially favorable for the development of landscape archeology. Many documented surveys are also carried out for this purpose during this period. More or less at the same time, surveys based on studying oral tradition on possible archaeological monuments are gaining strength, especially in the region of South-Eastern Estonia. By the mid-nineties, various directions had formed out of different survey practices all having their leading figures (Fig. 5).

In 1993, the National Heritage Board was established. Its purpose was to organize registers and update basic topographic material. The established network of trustees were to continue to report new monuments and monitor the condition of existing monuments. Information about new protected monuments reaches topographic maps in digitized form.

In the mid-1990s, archaeologists and trustees started using metal detectors. The problem of illegally relocated archaeological finds arises. The Heritage Protection Act of 2002 provides fines for the above activities.

By 2002, the whole register of cultural monuments was to be publicly available on the Internet. In 2003, cultural monuments were also linked to the maps of the Land Board and are now available to the public.

Lisa 1. Transkriptsiooni näidis

Narratiivi koguja: Mihkel Tammet

Jutustaja: [REDACTED]

Seos: Õppejõud, arheoloog

Kestvus: 01.10:09

Vorm: Audiovisuaalne

Keskkond: Zoom

Kuupäev: 2021-01-24 12.51.24

1) Arheoloogiline leire minu, kui arheoloogi vaates

- Millal ja kelle initsiatiivil sai alguse huvi maastikul arheoloogilisi objekte tuvastada?

“Minu puhul oli see isik muidugi Vello Lõugas. Sattusin tema kaevamistele. Ausalt öeldes käisin väljas varem ka koos Ülle Tamlaga. Aga Ülle ei inspireerinud nii nagu Vello kaevamised /.../Ehk siis kindlasti Vello Lõugas. Mäletan, et Vello oli mentor paljudele, nagu näiteks Jüri Peets ja Ants Kraut kes olid juba arheoloogid. Vellol oli omadus näha erinevaid kihte maastikul. Kivid, mulla värvus, lahtised kivid jne.”

-Vellol oli siis intuiitsus oluline meetod?

“See nüüd natuke problemaatiline. Vello, mina ja Villu Kadakas käisime Pöides ringi, kus Vello väitis olevat intuiitselt väga kalmeline maastik. Otsisime päeva ja kaks, aga kalmeid ei olnud. Nii palju siis maastikust. Nõndanimetatud kalmeline maastik oli tegelikult asutusest eemal ja mingi osa oli kalmete tekke ajal hoopis merepõhi. Praegu ei läheks otsima sellisesse kohta ja selline termin nagu kalmeline maastik oleks praegu jabur. Kadakatest ja kividest ei sõltu kalme asukoha osas midagi. Vello süü ju see ei olnud, kuna kaardid olid salastasid ja konkreetset metoodikat ju ei olnud. Lääne praktikat ka ei olnud. Eriti kaartidega kodutöö osas. Kaartidega kodutööd ei olnud lihtsalt (rõhutatult). Ta ei saanud õpetada, kuna kaarte ei olnud. Tema lihtsalt inspekteeris maastikul. Mina ei tee praegu samamoodi nagu Vello. Kolhoosi kaarte ei olnud võimalik lõdvalt saada ja väga harva nägin neid kasutuses. Vello kogus ka pärimust, mina kogusin hiljem ka palju. Vello rääkis inimestega. Mina ka, selle olen kindlasti talt üle võtnud. Kui tegin 90ndatel inspeksioone siis otsisime vanu inimesi ja jututasime neid. Praegu ei saa sellele meetodile enam kindel olla, kuna on oht, sekundaarse folkloori osas.”

-Kui vaatad ülikooli õpinguid kas ülikool on selles osas sulle piisava baasi andnud ja aidanud areneda?

“Sama asi. Lõpetasin ju [redacted] aastal ja see oli ju tegelikult ikka veel sama periood ja see ei andnud mulle suurt midagi uut juurde. Näpuotsaga anti ju arheoloogiat, näpuotsaga (rõhutatult). Mina tegin läbi [redacted] eraviisiliselt. Kui läksin [redacted] raames siis alles nägin, et minu õpitud arheoloogia on olematu. Olin seal stipendiumiga 1.5 aastat. Püüdsime teha seminare ja asju aga mina ei saanud suurt mitte millestki aru. Pidin kohutavalt lugema et saada aru metoodikatest suundadest ja teoreetilisest arheoloogiast. Oli ikka raamatuvirn millest läbi närida.” /.../

“Tol ajal ei olnud ju interneti. Kirjandus ei olnud ju Eestis kättesaadav. Praegu saab internetis surfides kõik kätte.”

-Kui hindad tänast õppekorraldust, kuidas sa hindad seda bakalaureuse taset kas see on ikka piisav leire osas?

“Oht on see, et ma näen tudengeid vähe ja võin liialt üldistada vaid paari inimese arvamuse põhjal. Asjasse puutuvad võivad pahandada aga mulle tundub et nad (bakad) saavad maastiku tundmist vähe. Neil ei ole arusaamist, kuidas kultuurmaastikku uurida. Kus peaks olema kalmed ja, kus peavad olema asulad?”

“Üks sissejuhatav loeng minul on [redacted] Need ei ole arheoloogia vaid ajalootudengid. Mina olen seal välja töötanud fiktiivsed kaardid koos legendidega. Ja see on rühmatöö, kus nad peavad siis tõlgendama seda kultuurmaastikku. Legendis on kirjas, mingid kohad, kust on leitud midagi ja ka muististe asukohad. See võiks ka mujal olla praktika.”

-Seega arvad, et selline strateegia mäng, kus saab analüüsida võiks olla õppekavas?

“Võiks olla. See on igastahes parim, mis mina suutsin välja mõelda. Mulle tundub, et see kajastab ka seda, kuidas mina olin õppinud. [redacted] Käisime [redacted] ja veetsime tunde ja tunde, koos kaartidega ja arutasime, kuidas on loogiliselt kultuurmaastik ülesse ehitatud. Kui on

asustus siin siis kalmed on seal ja sellised tendetsid jne. Ja see meetod üldiselt toimib ja sageli olen ka sellisel moel muistiseid leidnud. Olen kaardi peal mänginud läbi, kus võiks olla kalme, sadamakoht jne.”

[REDACTED]

-Kas Rootsis on leire projekti põhine?

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

-Kas ka detektorism võiks olla/on leire protsessi osa?

“Metallidetektoriga otsides on ju ainult juhus, kui midagi leiad, kuna ei tehta ju prooviauke.”

-Kas detektoristidele lisaks võiks olla ka usaldusmehe staatus?

“Mingid mehed on jah kunagi öelnud, et on usaldusmehed. On jäänud mulje et jah on inimene, keda huvitab rohkem kui asi iseenesest. Tundub, et see on pigem tunnustus, et teda usaldatakse.”

-Kas detektorismi ikka saab pidada leireks, kas nad tegelevad leirega?

“Ei. Nad käivad lihtsalt otsimas leide. On muidugi ka tüübid, keda tegelikult huvitab kontekst. Kultuurmaastiku tundmine tundub aga nn mustadel arheoloogidel parem olema. Seda ei saa olla aga leire, kuna nende eesmärk on ikkagi asju leida ja ära müüa.”

-Kas sa arvad, et täna ei ole ühiskondlikus korras leiret olemas?

“On olemas. Näiteks üks noor poiss Saaremaalt, kes on end sisse lugenud arheoloogiasse ja käib kodukohas ja teeb koostööd Muinsuskaitseametiga. Ta ei ole kindlasti ainuke. Kindlasti on neid veel.”

-Kas selliseid huvilisi ei saaks rohkem kaasata akadeemilisse uurimisse?

-Kas peaks olema neile mõeldud tegevusvorm?

“Saavad ju ka praegu end väljendada. Ei ole ju midagi piiravat. Oleks ju tõesti tore see usaldusmehe nn tiitel (pigem kahtlev). Sageli vist, nad pettuvad muinsuskaitse. Pettuvad suuresti läbi selle, et nendega justkui halvasti käitutakse. Arvatakse, et muinsuskaitse on uurimisaastus ja sealt ei tulevad nende tähelepanekutel ja leidudel põhinevad artiklid. Muinsuskaitseametil, aga ei ole sellist kohustust. Sageli inimesed kardavad rääkida leidudest, kuna muinsuskaitse on a ja o ja arvatakse, et isegi arheoloogiga ei tohiks rääkida vaid ainult otse muinsuskaitsega.”

-Kas arvad, et muinsuskaitse peaks tegema vaid muinsuskaitseaduse rakendamise ja asjaosaliste nagu omavalitsused kursis hoidmise ja koolitamisega?

“Mina jah ei pea normaalseks, et info peab andma ainult Muinsuskaitseametile. Inimesed ootavad, et mis järgneb ja MKA ei suuda tegeleda järeltegevustega. Info ei jõua sealt ka arheoloogidele. See info mis jõuab MKA-le peab olema jooksvalt kättesaadav kõikidele arheoloogidele.”

-Kas Heiki leiuteadete register peab olema kättesaadav arheoloogidele?

-Kas see võiks olla täiesti avalik?

“Mis asi on Heiki andmebaas? See oleks jah diskussiooni teema. Kas olla avalik või mitte. (selgitus). Positiivne suhtumine ja avalikustamine võib selle asja osas olla hea. Muidu nii, et info on ametnikul ja tema parematel sõpradel.”

-Kas avalikustamine aitaks kaasa leidude ja leiukohtade täpsustamisele, eriti korduv leidude puhul samast piirkonnast ja kohast?

“Jah, ma pigem arvan, et see aitaks.”

“Põhimõtteliselt on arenguid sellel teemal ka Soomes ja Rootsis, et oleks leiud ja leiukohad avalikult netis jooksvalt saadaval. Kui ei jõuta kaitse alla võtta siis vähemalt peab olema registris näha, siis ei saa keegi öelda et uusavastab mingi koha. Step two, kui registris siis ei lähe (ei saa luba otsida sellel kohal), kuna sellel kohal on juba märk maas. Muidu kusagilt kõlakas ja siis käivad kõik külakorda peale ja ehk mõni ese jõuab ka riigile. Näiteks oli probleem seoses minu uuritud objektiga. Kirjutasin [redacted] aga ei teadnud seda, et seal on vahepeal detektoristid käinud ja asju leidnud. Mina, kui arheoloog ei näe, aga midagi, kuigi uurin seda kohta.(ülimalt emotsionaalne).

Küsimus on selles , et inimesed kes pöörduvad MKA poole ootavad mingit otsust leiu/leiukoha osas. Kui ei võeta kaitse alla, mis seaduskuulekas inimene peaks sellest arvama...(emotsionaalne).

-Mis sa arvad leiukoha lisamisest seadusse, kas muudab midagi?

“Arvan, et tegelikult ei muuda midagi, aga võiks muuta.” /.../ Üli vähe võetakse ju kaitse alla. Muinsuskaitse peaks just, selle kaitse alla võtmise teemaga tegelema, mitte arheolooge kantseldama.”

-Kas võimalik leiuteadete register võiks olla riiklik register?

See leiukoha mõiste võiks ju olla seotud leiu/leiuteatega ja leidjaga. Ma kaaluks seda varianti, kui istuksime registri osas ümarlaua taga. Täpsusta, mis on Heiki andmebaas?

-Mis sa arvad, kas detektoriste tuleks motiveerida selles osas, kui iga leiuga kaasneks kontekst? Kas see oleks distsiplineeriv?

“See oleks võibolla positiivne samm ja võiks aidata. Võib tekkida aga oht, et tekib mulje

nagu MKA määraks leidude leiutasu suvaliselt.”

-Kuidas MKA kommunikatsioon toimib?

“Arvan et on tehtud vigu. Minu roll ei ole aga hinnata MKA tegevust.”

-Kuidas otsid/leirad oma lemmikobjekte, milline on rõhuasetus ?

“Minu jaoks on eeltöö A ja O. Istun tunde arvuti taga. Lähen maastikule välja vaid kindlalt eelnevalt välja valitud objektidele. Kasutan detektorit ja abilisi. Üks kaks detektoristi. Mina registreerin ja nemad otsivad. Tundub, et ilma detektorita ma enam ei läheks maastikule. Leida ilma detektorita, uurides rauaaega, on ajaraiskamine. Viltina sadama koht on hea näide. Tegin fosfaadi analüüse ja vaatasin kohta. Tegin veel analüüse. Peab ju midagi olema sest fosfaat oli laes. Siis käisin maasse auke tegemas 2000. ja ei tea isegi, kui palju auke tegin. Tulemus oli null. Siis läksin detektoriga ja siis tuli välja , et kogu maastik piiksub. Võid auke tehes mitte midagi teha. Näiteks, kui olid seal kaevamised. Siis olid suured alad avatud, kus ei olnud tegelikult kultuurikihti. Ja on alad, kus on rajatised ja jäänused. Kui tänapäeval on võimalus minna siis kindlasti tuleb minna detektoriga kuna see suurendab leidmise võimalusi (rõhutatult). Arheoloog peaks seda võimalust kasutama. Kivikalmete puhul ei pruugi detektor midagi anda ja seal tuleb teha kindlasti surf. Ma ei ole kalmeid väga pikka aega otsinud. Detektoristid on leidnud neid küll.”

“Otsimiskogemusega inimene kaasas võiks arheoloogil olla pigem reegel, kui reegel. Kui nad aga käivad arheoloogiga väljas äkki peaks olema usaldusmehe staatuses?”

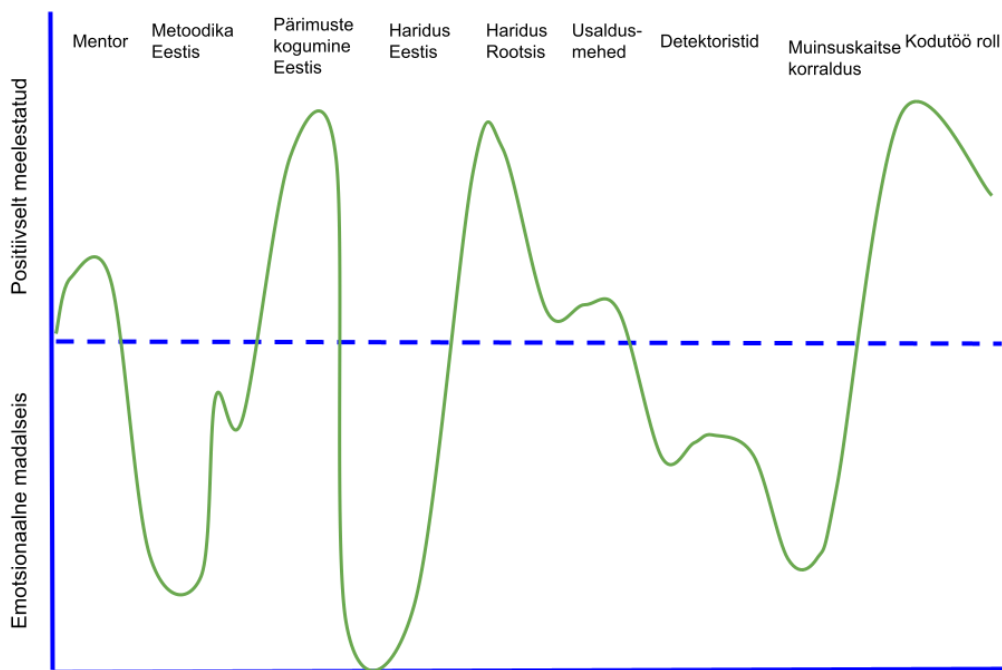
-Kui muistis leitud, siis kaua on läinud sinu kogemusel aega, et jõuaks kaitse alla ja registrisse?

“Minu leitud muististest on kaitsealla läinud 1 (emotsionaalne, negatiivne). Päril nii ei ole 90ndatel ikka võeti ja läksid kaitse alla. Muinsuskaitseametil pole kabasiteeti. Kaitse alla on võetud vaid [REDACTED]

“Tähtis on see, et imesed tajusid, et kui annavad info riigile, et siis sellest on kasu ja sellega tehakse midagi edasi.”

“Arheoloog on ka vähe ja kui neil tööd ei ole siis nad ei käi maastikul. Ja suur osa neist ei oma ka oskusi käia.”

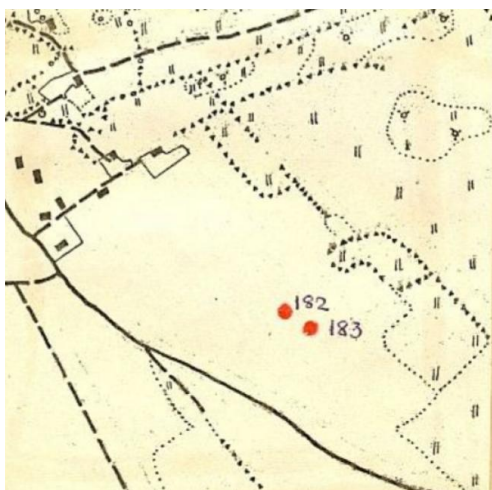
Narratiivi emotsionaalne kõver:

Lisa 2. Arheoloogiamälestiste passides kasutatud detailsete aluskaartide näidised

Joonis 1. Skeem 3 Ridase kivikalme reg 9815
(V.Lõugas 1972) (register.muinas.ee)

Joonis 2. Rebala kivikalmed reg 12190 (V. Lõugas
1972) (register.muinas.ee)

Joonis 3. Lindora kääpad reg 11318 (M. Aun 1973)
(register.muinas.ee)

Lisa 3. Juhend usaldusmeestele aastast 1956

Ja Kultuurimälestiste
-Metoodiline Nõukogu

J-III-14

EESTI NSV KULTUURIMINISTEERIUM MUUSEUMIDE JA KULTUURIMÄLESTISTE INSPEKTSIOON

JUHEND (VOLINIKELE)

KULTUURIMÄLESTISTE KAITSE USALDUSMEESTELE

Kultuurimälestistel on suur tähtsus rahva poliitilisel, kultuurilisel ja esteetilisel kasvatamisel ning nõukogude patriotsismi süvendamisel. Kultuurimälestised kajastavad rahva ajalugu, revolutsioonilist minevikku ja võitlust ekspluaatorlike klasside vastu. Nõukogude Valtus osutab kultuurimälestiste kaitsele erilist tähelepanu. 14. oktoobril 1948. a. võttis NSV Liidu Ministrite Nõukogu vastu määruse kultuurimälestiste kaitse parandamise abinõude kohta ning kindlitas kultuurimälestiste kaitse põhimääruse. Põhimääruses on öeldud:

«Kõik NSV Liidu territooriumil asuvad teadusliku, ajaloolise või kunstilise tähtsusega kultuurimälestised on rahva puutumatu ühiskondliku vara ja seisavad riigi kaitse all.» Kultuurimälestiste säilitamine ning kaitsmine järeltulivatele põlvkondadele on kogu nõukogude rahva tähtsaks ülesandeks, seepärast on soovilav, et selleks aitaks kaasa laialdane ühiskondlik aktiiv.

KULTUURIMÄLESTISTE KAITSE KORRALDAMINE

Kultuurimälestiste kaitse korraldamise aluseks meie vabariigis on «Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi seadus Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi kultuurimälestiste kaitse kohta» 8. juunist 1961. a. ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr. 573 «Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s» 31. det. 1964. a. Nimetatud määrusega on kinnitatud «Eesti NSV territooriumil asuvate kultuurimälestiste kaitse korraldamise juhend» ning riikliku kaitse alla võetud kultuurimälestiste nimekiri, mis hõlmab 1976 arheoloogia-, 720 ajatoo-, 562 kunsti- ja 314 arhitektuurimälestist.

KULTUURIMÄLESTISTE LIGID

Kultuurimälestistena kuuluvad riikliku kaitse alla:

- arheoloogiamälestised;
- muistsed asulakohad, linnamäed, valetitised, kalmed, muistsete teede ja sildade jäljed, peigupagad, kultuspuud, -hited -kivid ja -allikad, muinasloomade luude leiukohad, samuti lrdmuistsised;

- 3) selgitab välja uusi objekte, mis peaksid kultuurimälestistena kaitse alla kuuluma; esitab nende objektide kohta andmeid kultuuriosakonnale, kes uute mälestiste riikliku kaitse alla võtmise koostöötajab vastava vabariikliku kultuurimälestiste kaitset korraldava asutusega — ENSV Kultuuriministeeriumiga või ENSV MN Riikliku Ehituskomiteega;
- 4) võtab osa kultuurimälestiste kaitse alastest üritustest (loengutest, ekskursioonidest, kultuurimälestiste kaitse päevadest jne.) oma rajoonis või linnas ning võimaluse korral ka väljaspool;
- 5) tutvustab kultuurimälestisi ja propageerib nende kaitset vestluste, ettekannete, ajakirjanduse või kohaliku raadiosõime kaudu;
- 6) täiendab oma teadmisi kultuurimälestiste ja nende kaitse alal; jälgib kultuurimälestistesse puutuvaid kirjutisi ajalehtedes, ajakirjades, brošüürides, raamatutes jm., tutvub vastavate prospektidega ning käitab kultuurimälestistele pühendatud näitusi;
- 7) uute arheoloogiamälestiste (kinnis- ja lrdmuististe) avastamisel juhendub eeskirjadest, mis on avaldatud brošüüris «Hoolikalt kaitsta muinasvarasid» (Tallinn, 1956).

Eesti NSV Kultuuriministeeriumi
Muuseumide ja Kultuurimälestiste Inspeksioon

- 1) tsiviilhitised: raeokjad, vaekojad, tsunfti- ja gidihooned ning muud ühiskondlikud hooned, lossid, mõisad, linnaelamud, sillad, tootmishooned j.t.
- 2) kultushooned: kirikud, katedraalid, kellatornid, kabelid, hauakambriid, mausoleumid, kloostrid jm.;
- 3) kaitsehitised, muistised kindlused, linnade kindlustusvööndid — linnamüürid, tornid, bastionid jm.;
- 4) kula-arhitektuurimälestised: külaarhitektuuri arengu üksikuid etappe tähistavad talutared, kõrvahooned, veskid, kaevud, piirdeaiad kui ka talude või külade kompleksid, kui need sisaldavad oma ajastu tüüpilisi planeeringuelemente.

ÜHISKONDLIK AKTIIV KULTUURIMÄLESTISTE KAITSEL

«Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi seadus Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi kultuurimälestiste kaitse kohta» 8. juunist 1961. a. ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus nr. 573 «Kultuurimälestiste kaitse korraldamise kohta Eesti NSV-s» 31. detsembril 1964. a. näevad ette ühiskondliku aktiivi rakendamist kultuurimälestiste kaitse alases töös. Kultuurimälestiste kaitse usaldusmeesteks hõlmatakse inimesi, kes tunnevad huvi kultuurimälestiste vastu ja on nõus neid kaitsma. Usaldusmeeste võrk kinnitatakse kohaliku TSN täitevkomitee otsusega.

Igal usaldusmehel on õigus saada kohaliku TSN täitevkomitee kultuuriosakonnalt tõend, mis lubab tal tema elu- või ametikoha vahetuse ümbruses, rajooni või linna ulatuses täita usaldusmehe ülesandeid. Ühes tõendiga saab usaldusmees kultuuriosakonnalt ka tema järelevalve alla antavate kultuurimälestiste (arheoloogia-, ajaloo-, kunsti- ja arhitektuurimälestiste) nimestikud.

Usaldusmehe peamine ülesanne on tema hooldamisel olevate kultuurimälestiste pidev järelevalve. Juhul, kui mälestistel tekib kahjustusi või kui neid ähvardab hävimine, tuleb usaldusmehel sellest otsekohe informeerida kultuuriosakonda, kes peab kiiremas korras rakendama abinõusid tekkinud olukorra parandamiseks.

KULTUURIMÄLESTISTE KAITSE USALDUSMEES

- 1) aitab kaasa kultuurimälestiste kaitse seaduse ning kultuurimälestiste kaitse alaste määruste, riiklike eeskirjade jms. täitmisele;
- 2) jälgib kultuurimälestiste valdajate (kolhooside, sovhooside jt. ettevõtete, asutuste või eraisikute) tegevust seoses mälestiste säilitamise ning korrastamisega, samuti nende ümbruse korrastamisega;

b) ajaloomälestised:

- 1) kohad ja hooned, mis on seotud NSV Liidu ja Eesti NSV rahvaste elu tähtsamate ajalooliste sündmustega;
- 2) kohad ja hooned, mis on seotud talurahva- ja revolutsioonilise liikumisega, Kodusojaga ja Suure Isamaasõjaga; kohad, kus toimusid rahva ülesõudused; hooned, kus toimusid porandaalused koosolekud ja istungid, Eestimaa Kommunistliku Partei, Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu, ametiühingute ja nõukogude kongressid; kohad, kus töötasid tähtsamad partei põrandaalused trükkijad ja asusid väljapaistvate revolutsioonitegelaste konspiratiivkorterid, nende vangistamis- või hukkamiskohad; partisaanide peatus- ja võitluspäigad;
- 3) kohad ja hooned, mis on seotud silmapaistvate ühiskonna-, poliitika- ja kultuuritegelaste ning rahvakangelaste elu ja tegevusega — nende sünnipaigad, hauad üldkalmistutel kui ka eramatusekohtades; nende auks püstitatud mälestussambad või mälestuskivid;
- 4) Kodusojast või Suures Isamaasõjas langenud Nõukogude armee võitlejate vennas- ja üksikhaudad ning langenute mälestuseks püstitatud mälestussambad; saksa fasisistliku terrori ohvrite hukkamiskohad ja hauad;

c) kunstimälestised:

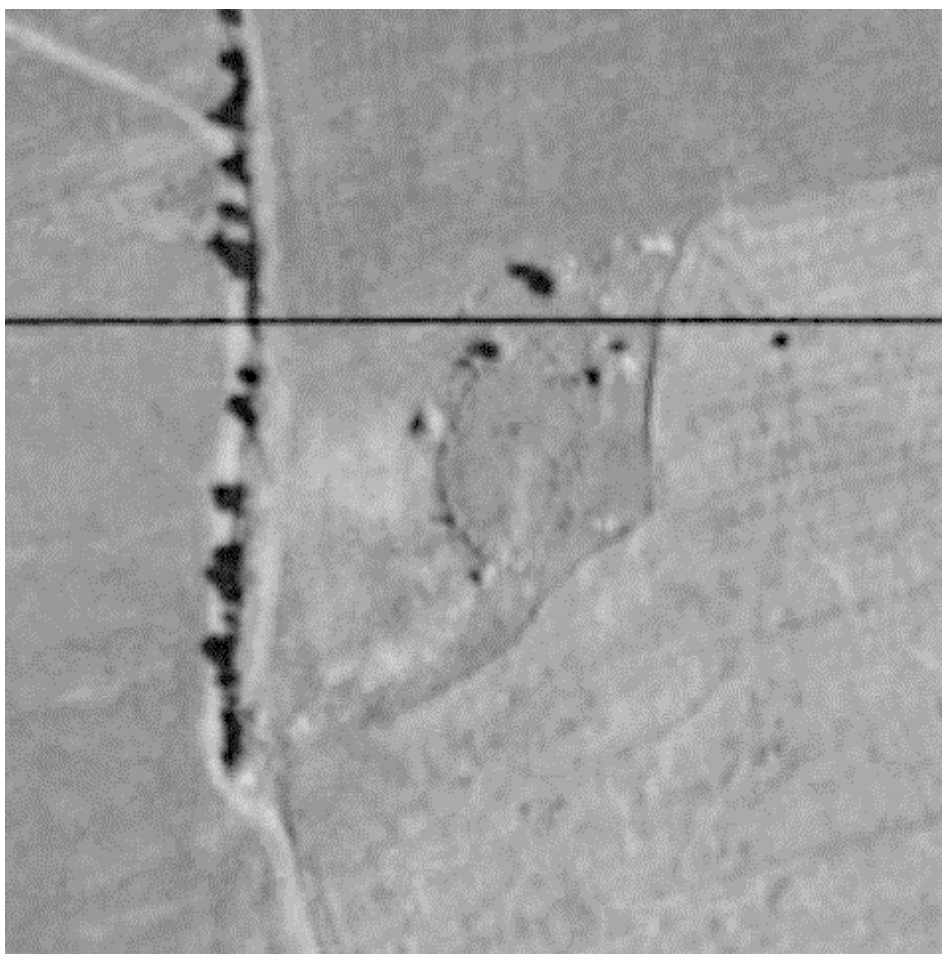
- kõik silmapaistva kunstiväärtusega kujutava ja tarbekunsti teosed, mis säilitatakse mitmesugustes riiklikes, ühiskondlikes, ametiühingulistest, kultuurhariduslikes, teaduslikes, kooperatiivsetes ja teistes asutustes, ettevõtetes ja organisatsioonides. (välja arvatud muuseumid ja muud spetsiaalsed hooldajad), samuti ka usuhingute (koguduste) valduses olevad kunstiesemed:
- 1) monumentaalmaalikunsti ja -skulptuuriteosed: mosaiigid, freskod, dekoratiivsed pannood jm.;
 - 2) monumentid ja skulptuurid, hauasambad ja -kivid, vanaaegsed haarisid, dekoratiivsed pürskkaevud ja basseinid, portaalid ja raiddetailid hoonetel;
 - 3) maalid ja etüüdid, joonised, akvarellid ja graafikateosed ning nende kunstiväärtuslikud koopiad (viimased kuni 19. sajandini);
 - 4) tarbe- ja dekoratiivkunsti teosed: esemed vääris- ja hariliketest metallidest, kivist, luust, puust, portselamist, keraamilistest materjalidest, klaasist; mööbel, gobeläänid, vatbad, kudumid, nahkheistööd jm.;
 - 5) arhitektuurimälestised: kõik kunsti- ning arhitektuuriajaloolise väärtusega, üksikult või gruppina (ansamblid, kompleksid) esinevad stiilsed ehitised ja hooned:

Lisa 4. Usaldusmehe (ühiskondliku inspektori) töötõendite näidised (1973–2008)

Joonis 1. Ühiskondlike-inspektorite ja usaldusmeeste piletid (originaalid A.Kraut valduses).

Lisa 5. 1999. a. digitaliseeritud Maa-ameti ortofoto (1976)

Joonis 1. Ehmja kuradimägi reg.10023 (algupärase dig. ruumiandmed autori valduses)

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Mihkel Tammet,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Arheoloogilise leire narratiiv Eestis (1950–2000)“ mille juhendaja on Andres Tvauri,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Mihkel Tammet

10.10.2021